

DANTE ALİGHİERİ'NİN DEVLET NAZARİYESİ

(1265 — 1321)

Ord. Prof. Ch. Crozat

I. MÜELLİF VE ESERLERİ.

1. Hayatı; 2. Siyasî eserleri: a) Parodi'nin noktai nazarı, b) Siyasî fikirlerin işgal ettikleri üstün mevki, c) Kronoloji hususunda karşılaşılan güçlükler, d) Eserleri: *Il Convivio*, *Epistolae*, *La Divina Commedia*, *La Monarchia*; 3. Siyaset adamı sıfatıyla, Dante'nin me hazleri: a) Kadim Yunan ve Roma nazariyecileri, b) Dinî me hazler, c) Sair me hazler ve bilhassa Fransız me hazleri, d) Hukukî me hazler ve bu husustaki münakaşa; 4. Dante'nin siyasî fikirleri etrafında yapılan son araştırmalar: a) Kelsen, b) Solmi, c) Ercole, d) Gilson.

II. DEVLET VE İMPARATORLUK NAZARİYESİ.

A — Muhtar Devlet: 1. Devletin menşei ve teşekkül tarzı (*civitas, regnum*): a) Beşerin hal ve vaziyeti, b) *Communitates particulares*'ler, c) *Civitas* ve *regnum*'ların tarzı teşekkülü; 2. Hükûmet şekilleri; 3) Dante ve İtalya. B — Cihanşümül imparatorluk ve Devlet nazariyesi (*Monarchia*): 1. Cihanşümül kiraliyetin ispatı: a) Beşerin hürs ve tamahının yenilmesi bakımından, b) Adaletin temin olunması bakımından, c) Hürriyetin muhafaza edilmesi bakımından, d) Herkesin iradesinin tahakkuk ettirilmesi bakımından; 2) İmparatorluk kime ait olmalıdır? (*Translatio imperii*), bu hususta serdolunan üç nazariye; 3) Roma İmparatorluğunun meşruiyeti: Roma milleti cihanşümül imparatorluğun meşru vârisidir: a) Tabiat tarafından bu hususa tahsis olunması, b) Hâkimiyet ve faikiyeti elde edebilmesi, c) Bunu *de iure* fetheylemesi, d) İlâhî irade, e) Hukuku beşeriye; 4. Constantinus hibesinin (*Donatio Constantini*) hukukan müteber olmaması: a) Alman noktai nazarının cerhi, b) *Curialiste* telâkkinin cerhi; 5. İmparatorluk otoritesi doğrudan doğruya Allahtan iştikak eder; 6. İmparator Henri VII (*Il Veltro*).

III. İMPARATORLUKLA KİLİSE ARASINDAKİ MÜNASEBETLER.

1. Kuvvetlerin birleştirilmesinin reddi: a) Dünyevî iktidarı gasbetmek için yapılan teşebbüsler, b) Bu birleştirme kabul olunamaz; 2. Tâbi olmazlık ve teşriki mesai: a) Kelsen'in fikri: Dante'nin istikrarsızlığı, b) Tefrik ve teşriki mesai, c) *Ordinatio ad unum*'un ispatı; 3. Hangi kuvvetin daha üstün olduğu

meselesi ve bunun felsefe ile ilâhiyat arasındaki münasebetlere tesiri: a) Nardi'nin noktai nazarı, b) Barbi'nin noktai nazarı, c) Gilson'un noktai nazarı.

IV. TAKDİR VE TESİR.

A — Takdir: 1. Dante'nin tomizmi; 2. Dante'nin siyasi ibnirrüştçülüğü; 3. Dante bir hayalperest midir? 4. Roma İmparatorluğu nazariyesi (Jordan'ın fikri). B — Tesir: 1. Dante ve muasırları; 2. Dante ve Marsilio da Padova (Marsile de Padoue); 3. Dante ve Macchiavelli; 4. Dante ve Reform hareketi; 5. Dante ve Devletler hukuku; 6. Dante ve Almanya

V. BİBLİYOGRAFYA.

I. MÜELLİF VE ESERLERİ:

Büyük İtalyan şairi, Toscana vilâyetinde, Firenze (Florence) de 1265 mayısında doğdu. Bir hukukçunun oğlu olup, asaletiyle iftihar ettiği bir aileye mensuptu. İlk gençlik senelerinden itibaren, evvelâ Firenze Cumhuriyeti secrétaire'i ve birçok dil kitaplarının müellifi olan, hocası Brunetto Latini ve bilâhare, manzum eserlerinin ilham kaynağı, kendisinin taptığı hakikî varlık olan Beatrice'ye karşı duyduğu mânevî aşk gibi yüksek tesirlerin altında kaldı. Dante, Padova ve Bologna'da tahsiline devam ederek bu şehirde tedrisatta bulunan Thomas d'Aquin'in fikirlerinden derin bir surette mülhem ve kadim müellifler hakkında daha geniş bir bilgiye sahip oldu. Kendisini, beşerî bilgilerin mecmuunu muhtevi bir şahsiyet yapacak olan derin bir kültür kazandı. Bundan sonra, doğduğu şehrin siyasi hayatına katıldı.

Parçalanmış bir İtalya dâhilinde, Firenze Cumhuriyetinde de birbirine muhalif iki parti vardı. Birincisi, şefleri orta tabakaya mensup *Capitaine*'ler olan *Guelfi*'ler partisiydi. Bu parti, Papa'nın murakabesinden başka bir kontrol tanımıyor ve şehrin idaresine hiçbir yabancı müdahalenin vukubulmasını istemiyordu. *Guelfi*'ler, imparatorun Roma'ya gelip taç giymesini kabul ediyorlarsa, bu, imparatorun en debdebeli bir zamanında Papa'nın önünde eğilmesini temin etmek içindi. Firenze'li tacir ve bankerler, *Guelfi* idiler. Diğer parti ekseriya zayıf ve liyakatsiz olan Papalık idaresinin temin edemeyeceği bir otoriteye malik bulunacak mülkî bir hükûmeti talep eyliyen asîllerin idare ettikleri *Ghibellini*'ler partisiydi. Bunlar, *Guelfi*'lerin istedikleri hükümdarın dünyevî servetleri müdafaaya ehil olmadığını ve ruhlar üzerindeki mutlak salâhiyetinin infaziyle fazla meşgul bulunduğunu ileri sürüyorlardı. *Ghibellini*'ler imparatorun mutlak hâ-

kimiyetini, kendi aralarında mücadele etmeğe daima amade olan yarımada'nın sayısız küçük şehirlerine, bizzat bunların esas hürriyetlerinin temini namına, teşmil etmesini talep ediyorlardı.

Hükûmetin asîllerden avâma intikal ettiği devirde idi. Asaleti iktidar mevkiinden uzaklaştıran, ve bir majistralık işgal edebilmek için, bir sanat sahibi ve şehir korporasyonlarından birine mukayyet olmayı mecburî kılan meşhur «*Adli Nizamnameler*» (veya *Giano della Bella ıslahatı*) 1293 te ilân edilmişti. Büyük veya küçük hiçbir sanata mensup olmıyan Dante, beş esaslı korporasyondan biri olup ressam ve kitapçıları da kabul eden, doktorlar korporasyonuna iltimasla kaydedildi. 1295 te Roma'da tahttan feragat eden Célestin VIII in yerine, Papalık üstünlüğünün en büyük taraftarı olan, Papa Boniface VIII geçti. Grégoire VII ve Innocent III ün mutlakıyetçi nazariyelerini tekrar ele aldı, ve ölçüsüz bir enerji ile, Papalığın dünyevî hakkı kaza hususundaki haklarını müdafaa eyledi. Tahtlar üzerinde tasarruf etmek, kırılları nasp ve azleylemek istiyordu. Bu iddialarını, Papa Grégoire VII nin, hiçbir zaman infaz edilmeyen bir vasiyetnamesiyle, yapmış olduğu hibeye müsteniden, Toscana'ya da teşmil eyledi. Böylece, bu Papa, Firenze'deki hâdiselere müdahale etti (1).

Dante, muvaffakiyetle ifa ettiği birçok vazifelerle tavzif kılındı. 1295 te hususî mükavir, 1296 da Prieur'leri intihap eden meclise âza oldu; aynı sene içinde, masraflara karar veren ve bunları murakabe eyliyen yüzler meclisinin âzası oldu. Dâhilî harb esnasında, altı tane olup şehrin altı semtinde sıra ile icrayi faaliyet eden, şehir Prieurlüğüne tâyin olundu. Bu majistralık her iki ayda bir değiştiriliyordu. Her şey herhangi bir şahsî iktidara mâni olacak şekilde ayarlanmıştı. Dante derhal halkı içtimaa davet etti ve şehirde sulh ve sükûnu tesis edebilmek için, her iki partinin şeflerinin de nefyolunmasına karar verdi. Fakat bu tedbiri tatbik ederken tarafgirlik gösterdi. Bunun için halefleri nefyolunanları geriye çağırdılar. Mücadele tekrar başladı; bunlar, birtakım mahallî sebeplerden dolayı, «Siyahlar partisi», mukabil taraf ise, «Beyazlar partisi» namını aldı. Birinciler Firenze'de sulhu tesis edebilmek, yani Beyazları kovabilmek için

(1) Âmme Hukuku Derslerimizde (1944, c. II, K. I, s. 351) mudil bir mekanizma arzedən, ve faaliyet göstermekten ziyade, birbirini akamete düşürmeğe çalışan uzuvların bir araya gelmesinden tereküp eyliyen Firenze esas teşkilâtının mümeyyiz vasıflarını izah ettik. Bu uzuvlardan herbiri, eski imparatorluk valilerinin salâhiyetlerini azaltmağa matuf, tarihî birer galebe ifade eder.

Fransız prensi *Charles de Valois*'nın yardımını talep ediyorlardı. Roma bunları tutuyordu. Fransız prensinin Firenze'ye girmemesini temin etmek için, Beyazlar tarafından Roma'ya gönderilen Dante, bu vazifesinde muvaffak olamadı. 17 birincikânun 1301 tarihli bir فرمانla, Siyahlar Dante'yi ve bellibaşlı Beyazları gıyaben sürgüne mahkûm ettiler. 10 martta, Firenze makamlarının eline geçtikleri takdirde, ölüm cezasına çarptırılacakları karar altına alındı. Dante'nin mahkûmiyeti için bahane ittihaz olunan sebep, Devlet parasının ihtilâsı (*baratteria*) idi; fakat hakikatte Papa'ya mütavaat etmemesinden dolayı cezalandırılıyordu. Menfinin malları musadere olundu: «*Popule meo, quid feci tibi?*» (Vatanım, ben sana ne yaptım?) Yirmi sene müddetle ve ölümüne kadar, *Ghibellini* partisine mensup olan şair, «kininden, dehâsından, ve Allahından kuvvet alarak», şehirden şehire dolaştı.

Menfada geçirdiği hayat zarfında, Dante şiirlerini ve diğer eserlerini zihninde olgunlaştırdı. Birbirini mütaakiben, *Ghibellini* şehirleri olan, Siena, Arezzo ve Verona'ya gitti. 1304 e doğru, daha önce veya o sıralarda, *Albert le Grand*, *Abélard*, *Thomas d'Aquin*, *Siger*'in iştirak ettikleri gayet zengin bir tedrisatın parlak merkezi olan, Paris'e gitti. Burada tezler müdafaa etti ve doktor oldu, ancak diplomasını almadı. Firenze'ye avdet etmek için yaptığı bir teşebbüs, bunun tahakkukuna imkân olmadığını gösterdi. 1309 da, bir hâdise Ghibellino ümitlerini tekrar canlandırdı: *Luxembourg dükü Henri* Almanya imparatoru oldu. Yeni imparator Beyazlar partisini affetti ve Papalığın hâkimiyetine bağlı olan bütün komünler üzerinde, eski metbuluk hükümlerini tekrar tesis etmek istedi. Bu komünler kendisini çağırıyorlardı, fakat Firenze himaye tekliflerine bigâne kalıyordu. Buna mukabil Dante, millî iktidara ve Papa taraftarlarına karşı, bu ecnebi hâminin projelerinin tahakkuk etmesini candan diliyordu. Lâtince yazdığı bir mesajda yeni sulh günlerinin tebşirini şöyle ifade ediyordu: «*İtalya, seni merhametsizlerin mahpesinden kurtaracak, kötülere kılıcı ile vuracak olan kimse yaklaşıyor...*» Dante mücadele halinde olan partilerin barıştırılmasını tahayyül ediyordu. Roma'yı muhasara ettikten sonra, Henri burada kendisini takdis ettirdi ve Henri VII unvanını aldı. O zaman şair, bizzat iştirak etmemekle beraber, Henri'yi silâhlarını Firenze'ye tevcih etmeğe davet etti. Muhasara muvaffak olamadı ve imparator, gayesini tahakkuk ettiremeden, öldü. Sukutu hayale uğrayan Dante, iki sene kadar Verona sarayında *Can Grande della Scala*'nın ve bundan sonra, dört

sene müddetle Ravenna'da necip hâmisi ve arkadaşı *Guido Novello*-nun nezdinde kaldı. Bu iki şehirde, şair eserini ikmal etti. Venedikten, tavzif kılındığı bir elçilik vazifesinden dönerken, gayrisıhhi bir mıntakadan geçmeğe mecbur oldu ve 14 eylül 1321 de ölümüyle neticelenen bir hastalığa tutuldu. Kadim Ravenna şehri, dâhi şair ve siyasî muharririn küllerini, kendisini haksız yere nefyetmiş olan, doğduğu şehre iade etmeyi reddetti.

2. Dante'nin siyasî eserleri;

a) Dante'nin vâsi ve derin âsârı muvacehesinde, bazı müellifler kendisinin siyasî fikirlerine tâli bir ehemmiyet atfederler. Nitekim *Parodi*, «imparatorluğun, Dante'nin en büyük eseri olan *Divina Commedia*'da ihmal olunabilen bir yer işgal ettiğini» söyler; bu müellif, Dante'nin hakikî siyasî fikrinin ancak daha sonra, *Henri VII* nin teşebbüsü esnasında ve bunun neticesi olarak, inkişaf ettiğini ilâve eder. Şu suretle ki, eserlerindeki esas vahdeti imparatorluk fikrinin dışında aramak lâzımgelir. İlâhî Komedyâ sadece, «içtimai tekemmülün destanı olmaktan ziyade, ferdin, iki rehberin (Papa ve imparator) idaresi altında, yükselmesinin ve kurtulmasının destanıdır. Bir gün zuhur edecek olan Veltro (tazı) destanın bünyesinde yer alan esaslı veya dâhilî bir unsur değil, daha ziyade, basit bir şair ümit veya emelidir». Veltro'ya başka bir mâna izafe eden *Meredjowski*'nin faraziyesi de *Parodi*'nin telâkkisine yakındır (2).

b) Buna mukabil, umumiyetle kabul edilen bir tefsir tarzına göre, Dante'nin eserlerinin en büyük kısmına, hakikat halde, şairin siyasî düşünceleri hâkim olmuştur. Dante, muhtelif yazılarında, mükemmel bir vahdet arzeden siyasî telâkkilerini galip kılmak istemiştir. *Il Convivio* (Ziyafet), *La Monarchia*, *La Divina Commedia*, Dante'nin eserlerinde en mühim mevkie işgal eden siyasî doktrinler bakımından, gayet sıkı bir bağılık arzederler. Dante cihanşümül imparatorluğun, zarurî ve tehlikeye düşmüş bulunan nizami tekrar tesis edebilmek için en iyi vasıta olduğunu kabul ettirmek istemiştir. Bu imparatorluk, her şeyden evvel, Romalı ve binaenaleyh İtalyan olacaktı. Papalık ve Fransızlar, *Henri VII* ve haleflerinin giriştikleri işleri desteklemesi icap eden bu teşebbüsün en bellibaşlı engelleri idiler. Bu esas fikir, Dante'nin muhtelif eserleri beyninde, herbirinde hususî veçhesini muhafaza ederek ve yazıldığı devirden mülhem

(2) *Parodi*: La data della composizione e le teorie politiche dell'Inferno e del Purgatorio (cit).

olarak, şairin fikirlerinde bir tenakuz değil, sadece muhtelif merhaleler teşkil edecek bir surette taksim olunmuştur.

c) Bu ikinci telâkki doğru görünmektedir. Bununla beraber Dante'nin siyasî fikirlerindeki inkişafı tespit edebilmek büyük bir müşkülât arzeder. Bu müşkülât Dante'nin her yazısının tarihini tâyin edebilmek imkânsızlığından münbaistir. *Il Convivio*'nun, *La Divina Commedia*'nin, *La Monarchia*'nın yazılması meselesi en ilmî münakaşalara sebebiyet vermişse de, henüz halledilememiştir. Dante'nin siyasî fikirlerindeki inkişafa istinat eden bazı izah tarzları, bu fikirleri muhtelif safhalara tefrik ve buna göre eserlerinin yazılış tarihini tasnif eylemektedirler. *Ercole*'nin tarzı izahını bunların en makbullerinden biri olarak kabul ediyoruz. *Ercole*, bu siyasî inkişafı üç safhaya ayırır: 1. Sürgünden önce, Dante, Guelfi'lerin imparatorluk hakkındaki fikirlerini kabul ediyordu. Sürgün onda esaslı bir ruhî tebeddül tevlit etti. Siyasî fikrinin ilk safhası *Convivio*'nun IV üncü kitabında, ve müstakbel *Veltra*'ya karşı beslediği ümidi ihtiva eden, *Inferno* (Cehennem) da, bu devre esnasında, ifadesini bulmuştur. 2. İkinci safhaya geçiş, Dante'nin, zamanın *Veltra*'su addettiği, Henri VII ye karşı beslediği imanla tezahür, ve *Purgatorio* (Âraf) ile *Epistolae* (Mektuplar) ı ihtiva eder. 3. Üçüncü safha «*Gascon*» da *Ârafın Eden*'inde, ve *Veltra*'nın *Dux*'a münkalip olduğu Cennette müşahede olunur; bu, aynı zamanda, *Monarchia*'nın yazıldığı devirdir (3).

d) Münakaşalı olan bu kronoloji hakkında ne düşünülürse düşünölsün ve arzettiği ehemmiyet ne olursa olsun, biz, Dante'nin siyasî eserleri olarak, bilhassa şunları kabul edeceğiz:

aa) *Il Convivio* (Ziyafet); tamamlanmamış bir eser olup siyasî kısmında *Monarchia*'nın bir hulâsası, nazari kısmında ise bunun bir tafsilidir. Dante, biri felsefeye, diğeri ise ilâhiyata mütedair iki ziya-

(3) *Ercole*: op. cit., II, 271. — Masseron tarafından (op. cit., s. 128) izah edilen ve gene üç safhayı tefrik eden sistemi de, tenkid edilmiş olmasına rağmen, zikredelim: 1. Henri VII nin intihabından önce. Guelfi'ler muhitinde yetişmiş olan Dante İtalyayı ve cihanı ezen fenalıkların sebebini vâzihan görmiyordu; Dişi Kurda galebe çalacak olan *Veltra*'nın gelmesini, ancak bulanık bir şekilde, seziyordu. 2. Henri VII nin intihabından ölümüne kadar. Hâdiselerin ışığı altında, Dante'nin fikirleri tavazzuh ediyor (*Âraf*'ın XXII. faslı) ve *Kurtarıcı*'nın hatları tebellür ediyor. 3. İmparatorun ölümünden sonra, mağlûbiyet önünde eğilmiyen Dante, ebedî hakikatlerin temasında bir melce arıyor: semanın kendisine yanılmadığını ve adaletin zaferinin gayrimuayyen bir istikbalde tahakkuk edeceğini teyit eylediğini işitiyor.

fet tasavvur eyler. İştirak ettiği birincisine bizi de hazır bulunmağa davet eder. Filozofların ilmini, saadete ulaştırın bir ilim mertebesine yükseltir. Aristoteles'den beri, bütün insanların, tabiatları icabı, bilmeyi arzu ettiklerini, çünkü bilginin ruhumuzun en son tekemmülünü teşkil eylediğini, fakat arzu ettikleri her şeye nail olmaya muvaffak olanların çok az olduğunu hatırlatır. Bu ziyafette Dante, şimdiye kadar girmeleri memnu olan kimseleri bu debdebeli şölene iştirak ettirmek, yani felsefeye başlattırmak gayesini güder. Bu eserde, felsefeyi temsil eden sembolün (Donna Gentile = Kibar Hatun) müdafaasını, felsefenin mevzuunun ve esaslı kısımlarının tetkikini, netice ve vasıtalarının tasvirini, felsefe ile, beşerî hayatı idare eden diğer iki kuvvetten biri olan, imparatorluk arasındaki münasebetlerin tarifini bulmaktayız.

Convivio'nun dördüncü babında, Dante, imparatorluk otoritesinin menşe ve şümülü meselesine temas eder. Daha doğrudan doğruya tetkik etmediği bu meseleye, ileride, *Monarchia* eserini tahsis edecektir. Münakaşa ettiği hususun hareket noktası asalet ve bunun mukadderatı meselesidir. Asaletin mahiyeti hakkında kendisine sual tevcih olunan imparator *Frederik II de Souabe*, asaletin «servetin kadimliğinde ve güzel tavır ve hareketlerde» bulunduğunu söyliyerek meseleyi halleder. İşte kendisine bir filozof salâhiyeti veren bir imparator. Bu çok ağır bir şeydir, zira imparator gayet yüksek bir otoritedir, fakat felsefe hususunda da böyle bir salâhiyeti haiz midir? Bu suale cevap verebilmek için, Dante, imparatorluk otoritesinin sebebini araştırmayı zarurî addeder.

Convivio, tercihan, Dante'nin sisteminin felsefî zeminini teşkil eden, umumî prensipler üzerinde ısrar eder. Cemiyet Aristoteles'in cemiyetidir, ve insanın siyasî bir hayvan olmasından dolayı, tabii bir zaruret olarak telâkki olunmaktadır. Akılla mücehhez olan mahlûk, gerek faaliyet, gerekse nazariyat hayatında, amelî gayelerini ve fikirlerini seçebilmek için, ışığa muhtaçtır. Böylece beşer insanlığın en yüksek mertebesine erişecek ve yücelebilecektir. Convivio iyi bir halk ve imparatorluk meselesini halleder. Kıralityetin sulhçu gayesini tebarüz ettirir ve ideal imparatorun yüksek adalet fikrini meydana koyar. Convivio'da siyasî noktai nazar, mücerret ve umumî bir tarzda mütalâa olunmuştur; ortaçağ şuurunun kendi kendine vaz'ettiği yüksek meselelere bağlıdır. İnsanın saadeti ve nazari faaliyeti üzerinde siyasî ve felsefî bir araştırmadır; siyasî nizam, sadece, zarurî şartı telâkki edilen ahlâkî nizam ile olan münasebetlerinde tet-

kik olunmuştur. Bu eser hakkında «Monarchia'nın ve Commedia'nın ideolojik bir hulâsasıdır» denmiştir (4).

bb) *Epistolae* (Mektuplar); eylül 1310 ve nisan 1311 tarihlerinde yazılmış olup, Papa ile Henri VII arasındaki münasebetlere taallük ederler. Üç tane olan bu mektuplar hayatının en kat'î anlarından birinde, Dante'nin siyasî telâkkisi hakkında, yalnız nazari bakımından değil, fakat, aynı zamanda Henri VII'nin teşebbüsü ve bu teşebbüsün maruz kaldığı müşkülât karşısında, şairin içinde bulunduğu ruhî hâletin bir nişanesi olmak bakımından da büyük bir ehemmiyet arzeden birer vesikadırlar. Convivio ve Ârafta söylenilmiş olanlara nispetle, bu mektuplarda yeni bir şey yoktur; fakat, buna mukabil, kat'î bir iman ve heyecanlı bir ifade görülmektedir. Âsi Firenze'lilere yazdığı mektupta, ancak kiraliyetin temin edebileceği sulh ve adalet içinde, insanların, hakikî tabiatleri mucibince, mes'ut olarak yaşayabileceklerinden dolayıdır ki, Allahın Roma halkını cihanşümül kiraliyetin tesisiyle tavzif kılmış olduğunu beyan eder. Binaenaleyh Roma dünyasının mukadderatı, seçkin millet sıfatiyle Romalıların muvazzaf buldukları vazife, burada tezahür eder. Demek ki Mektuplarda imparatorluğun mutlak hâkimiyeti ve cihanşümlüğü nazariyelerine tesadüf edilmektedir. Burada filhal mevcut bulunan bir Veltro mevzuubahistir: bu da İtalya'ya adalet ve sulhu getirecek olan *Henri*'dir. İtalyan prenslerine ve halkına yazdığı mektupta, Dante sevincini ve tebşir ettiği hâdisenin tahakkuk etmek üzere bulunduğunu, hattâ pek yakın olduğunu, şu kelimelerle ifade ediyor: «Ecce nunc tempus acceptabile que signa surgunt consolationis et pacis. Nam dies nova splendescit ab ortu auroram demonstrans...» (Teselli ve sulh alâmetlerinin tezahür ettiği, beklenen zaman işte şimdidir. Filhakika yeni bir günün doğacağını gösteren şafak artık ziya saçmaktadır). Veltro gelmiştir ve tamahın timsali olan Dişi Kurt mağlûp edilecektir. Adalet yer yüzünde ilerlemektedir.

Böylece *Epistolae*'ler Dante'nin sulha karşı beslediği arzuyu ve emellerindeki ve —ferdî gayeler yüzünden değil, fakat cihanşümül adaletin ve müşterek menfaatlerin ihlâli sebebiyle, isyan halinde bulunan— siyasî hareket tarzındaki idealizmi belirtmektedirler.

cc) Doğru yoldan ayrılmış olan dünyanın selâmetine hizmet etmek ve bir adalet eserini vücuda getirmek için, Dante, ahrete bir

(4) *Zingarelli*: op. cit., t. I, s. 337, 368 ve 527-563. Metni: *Moore*: *Studies in Dante*, seri I, Oxford, 1917.

seyahat yapar. Cehennem, Âraf ve Cennetten ibaret olan üç kıraliyetin gözleri kamaştıran bu tahayyülünde, geçirdiği muhtelif menkıbeleri tasvir eder. Bu eserde, ahlâkın siyasî teyitleri, en yüksek bir mertebeye çıkarılmıştır. Mantık şiirle ifade olunmuştur. İman, kehanet ve şiddet birbirini takip etmektedir. İlâhî Komedyâ Roma ve İtalyan İmparatorluğunun tekrar tesis olunması hakkında bir kehanet olarak düşünülmüştür. Bu harikulâde seyahatte muhtelif siyasî hâdiselere tesadüf edilir. Meselâ destanın başlangıcında, Virgilius, ne vakit ve nasıl olacağını söylemeksizin, bir Veltro'nun geleceğini vâdeder. Âraf'ta, parçalanmış olan İtalya'ya karşı şiddetli yazılar vardır (Fasıl VI); artık Veltro'nun vürudu mümkün ve çok yakın bir hâdisedir. Cennette ise, hâdiseler şairin ümitlerini boşa çıkarmış olduklarından, artık müstakbel bir Veltro, başlangıçtaki gayrimuayyen Veltro'ya bir rücu mevzuubahistir: bu, yer yüzü cennetinin Dux'u, tebşir olunan kurtarıcıdır. Cehennem ve Ârafı yazdığı zamanlarda, Dante, dünyadaki fenalıkların yegâne sebebini cihanşümül bir kıralın ademi mevcudiyetinde, imparatorluğun münhal oluşunda ve Kilisenin bunun yerini tutamayışında görüyordu. Yer yüzü cennetini tahayyül ederken ise, gûnahtan doğan fenalıkların yegâne çaresini, dünyanın ahengini bozan «Constantinus Hibesini» mağlûp edecek olan bir kartalla temsil edilen imparatorlukta görmektedir.

dd) Lâtince yazılmış olup, De Monarchia değil, La Monarchia unvanını taşıyan eser, Dante'nin, siyasî telâkkileri bakımından, en mühim olan eseridir. Bu eserin menşei hakkında birçok fikirler ileri sürülmüştür. Bazılarına göre, Dante bu eserini sürgüne gitmezden önce, ya cihanşümül bir kıraliyet ve bunun Kilise ile olan münasebetlerini tetkik etmek ilhamını doğrudan doğruya *Boniface VIII* ile Firenze Komünü arasında, 1301-1302 tarihinde, zuhur etmiş olan kaza ihtilâfından alarak, yahut *Güzel Filip* ile *Boniface VIII* beynindeki mücadelenin ve bu mevzudaki Fransız siyaset eserlerinin (Dubois, Jean de Paris) tesiri altında kalarak, yazmıştır. İlk önce bu fikri müdafaa eden Prof. *D'Ovideo*, bu telâkkinin, Dante'de siyasî ihtirasların çok erken inkişafını ve siyasî ve tarihî bilgiler hususunda kabulü mümkün olmıyan bir olgunluğu tazammun etmesinden dolayı, sonradan terketmiştir.

Eserin yazılış tarihinin 1302 den sonra olduğunu ispat etmek için *Garnert*, mevzuubahsettiği meselenin kendinden önce hiç kimse tarafından tetkik olunmadığı (ad omnibus ademptata) hakkındaki Dan-

te'nin sözlerine istinat eder; binaenaleyh Dante bu mevzudaki Fransız eserlerini tanımıyordu. *Paul Fournier*, eserin tarihini *Henri VII* nin İtalya'ya geçtiği 1301 senesine doğru tespit eder, zira imparatorun seyahati Dante'ye eserini yazmak değilse bile, hiç olmazsa, neşretmek fırsatını vermiştir. *Ercole*'ye göre *Divina Commedia*'nin merkezini teşkil edecek olan imparatorluk fikri zaten tamamiyle *Convivio* da mevcuttur. Binaenaleyh, *La Monarchia* Dante'nin siyasî telâkkindeki üçüncü safhaya dâhil olmak icap eder; bu eser evvelce *Convivio*'da ifade olunan fikirlerin mükemmel, olgun, felsefî bakımdan meş'ur bir tarzda inkişaf ettirilmesidir; fakat *Convivio*'nun hemen akibinde değil, Cehennemden, Mektuplardan ve Ârafın ilk fasıllarından sonra yani 1313 senesine doğru yazılmıştır. Filhakika bu eser *Henri VII* ye karşı olan imanın tamamen yıkılmış olmasını istilzam eder. Bütün eseri canlandıran yüksek ve sarsılmaz bir iman mevcutsa da, bu, muayyen bir imparator veya imparatorluğa karşı değil, fakat imparatorluk fikrine, imparatorluğun lüzum ve zaruretine, içtinabı mümkün olmaksızın er veya geç tekrar teessüs edeceğine dair olan bir imandır. Bu eserde imparatorluk müşahhas bir şe'niyet değil, aklî bir sosyetedir. Bir hâdise değil, meknî bir hakikattir. *Henri VII* mevcut olsaydı, Dante, imparatorluğun lüzumunu felsefî bir şekilde muasırlarına ispat etmek ihtiyacını duymazdı (5).

La Monarchia üç gaye güdüyordu: 1. Kilisenin iddialarının mesnedini tâyin etmek; 2. İmparatorluğun hak ve hikmetini tâyin etmek; 3. Mer'î sistemin kötülüğüne mukabil, meşru nizamın iyiliğini ve mükemmelliğini ispat etmek. İspat bahsinde, Dante, mâkûs bir sıra takip eder; en mühim olan nokta en sonra tetkik edilen birinci meseledir. Birinci kitapta, Dante, cihanşümul bir kıraliyetin nev'i beşer için zarurî olduğu kaidesini vaz'eder. Bunun birinci sebebi dünyanın gayesinde bulunur. Dante, imparatorluğun, içtimaî nizamın ilk sebebi olduğunu ispat eder. Bu ilk sebep tesirini her yerde gösterir ve bir neticeyi tevlit eden her sebep, hareketini bu en yüksek sebepten alır. Böylece imparatorluk her yerde mevcuttur; mevcut ve canlı imparatorluk otoritesidir ki, kırala ve iyi insanlara, hükmetmek salâhiyetini verir. İkinci kitapta Dante, ortaçağdaki Roma İmparatorluğunun meşru ve insanların saadeti bakımından Allah tarafından arzu edilmiş bir slâhiyet olduğunu ispat etmek için, tarihî ve hukukî bir-

(5) *Ercole*: Siragusa tab'ına önsöz, s. XCXIX: «Ora, io credo che la Monarchia sia stata composta dopo l'agosto del 1313: anzi prosupponga il crollo definitivo della fede posta da Dante in Arrigo VII.»

takım deliller irat eder: Roma kralı, bihakkın, dünyanın kralıdır. Fakat Papalık da menşei ilâhî olan bir otorite sıfatını haizdir. Binaenaleyh bu iki otoritenin nasıl telif olunabileceği meselesi ortaya çıkmaktadır: ilâhî kralın otoritesi doğrudan doğruya Allahtan mı yoksa başka bir varlıktan mı gelmektedir? İşte üçüncü kitabın mevzuu budur.

Bu kitap, ortaçağın ilmî formülüne tevfikân yazılmıştır: düşünceler kıyası mantikî (syllogisme) şeklinde ifade olunmuştur. Skolâstik mantığının en kat'î kaidelerine uygun olarak, Dante evvelemerde tezini vaz'eder, sonra bunu bir sillogisma ile ve bu sillogismanın kübra ve suğrasını da diğer sillogismalarla ispat eder, şöyle ki, «eser bir sillogismalar şelâlesidir» (6).

Hulâsa, bu kısa kitap bir âmme hukuku nazariyecisinin eseri olmak için lâzımgelen bütün vasıfları haizdir: ispat edilmek istenilen hususun, muhakeme tarzında, bir müdafaanamesidir. Müellif, burada, imparatorluk hakkındaki nazariyesini, milletler ve kırılların fevkinde, adalet ve nizamı temin eden yüksek bir hakemin lüzumunu izah eder. Roma'nın muvazzaf olduğu vazife fikrini tafsil eyler. Cismanî ve ruhanî iki kuvvetin farklarını, hudutlarını ve münasebetlerini ispat eder. Bu nazariyat eseri, hendesî bir kat'îlik ve bir tarih dersinin talâkatiyle, üç kısımda tafsil edilen riyazî bir dâvadır.

3. Siyaset adamı Dante'nin me hazleri;

Bunlar dört nevidir:

a) *Kadim nazariyeciler* ve bunlar meyanında Platon, Aristoteles, Cicero, Boetius ve Virgilius.

Vossler, Dante'nin bütün ahlâkî ve siyasî telâkkilerini Platon'dan aldığını, fakat bu hususun, filozofun, Dante için imkânsız olan, doğrudan doğruya bilinmesinden değil, Platon'un doktrinindeki esas prensiplerin, Patristique vasıtasıyla, orta zaman ilmine girmesinden ve bu devrin cemiyetinde, hemen hemen tam bir şekilde, tatbik olunmasından ileri geldiğini iddia etmektedir. Kâinatın ahengi telâkkisi, beşerin biri ahlâkî diğeri hayvanî iki tabiatı bulunuşu fikri, felsefî düşünüş tarzı, Alighieri'nin nazariye ve metoduna tamamiyle nakledilmiştir. Ortaçağ teokratik Devletinin terbiyevî, ahlâkî ve dinî vazifeleri, sınıflarının (mütefekkirler, muharipler, işçiler) kat'î surette ayrılması hakkındaki Zeller'in müşahedesine istinat ederek, Vossler Dan-

(6) Gillet: op. cit., s. 61.

te'nin sistemini Platon'un fikirlerinin sadık bir surette tatbiki şeklinde telâkki etmektedir. Dante'nin dört esas fazilet fikri, kaba kuvvetin faikiyeti neticesi içtimaî tereddidi telâkkisi, Kilise ile Devlet arasındaki münasebetleri tanzim etmek için La Monarchia'da kabul edilen kıstas, Vossler'e göre, tamamen Platon'dan gelmektedir (7).

Bununla beraber, Aristoteles'den çok Platon'un Dante'ye tesir etmiş olması fikri mubalâğalıdır ve kabul olunamaz. Dante, Platon felsefesinin Aristoteles felsefesine yerini terk ettiği bir devirde yaşamıştır ve daha ziyade Aristoteles'ten mülhem olmuştur.

Aristotelizmin, Thomas d'Aquin ve İbnürrüşd'ünki gibi, muhtelif cereyanları vardı. Dante bunlardan hangisini takip etmiştir? Açık ki Aristotelizmin insanın içtimaî tabiati hakkındaki fikri, fazilet ve kötülükler hususundaki telâkkisi, adalet ve adaletsizliğin iki şekli, otorite mefhumunun mâna ve ehemmiyeti, Dante'nin siyasî telâkkisinin esaslı doktrinlerindedir. *Nikomak'a Etik* eseri, onun için, en bellibaşlı bir mehzadır; Dante bu eseri Thomas d'Aquin'in şerhinde okumuş ve tetkik etmişti. Belki bu mütalâanın kendisinde uyandırdığı heyecan saikasıyledir ki, Dante, Kiliseden tamamiyle müstakil olan ve gayesini yalnız akılda bulan, dünyevî bir nizam fikrini tasarlamıştı. Mademki Aristoteles münhasıran adalet faziletiyle elde edilmiş olan dünyevî bir saadetin mümkün olacağını kabul ediyordu, o halde, Site tarafından elde olunacak olan bu gaye, XIV üncü asırda, evvelemirde muhtar Devletlerde ve bunu mütaakıp cihanşümül imparatorlukta, neden dolayı imkânsız olsundu? Aristoteles'in Dante üzerinde yaptığı tesir, Dante'nin Aristoteles'i Thomas d'Aquin vasıtasıyla mi yoksa İbnürrüşd vasıtasıyla mi tanıdığı olduğunu anlamak meselesini ortaya çıkarır; bu hususu ileride tetkik edeceğiz.

Cicero, tabiî hukukla müspet hukuk, tabiî ahlâk kaideleriyle dinî ahlâk kaideleri, siyasetle hukuk arasındaki samimî münasebetleri sezmişti. Boetius, yalnız beşerî hürriyet hakkındaki fikirlerini değil fakat birçok mistik telâkkileri de Dante'ye nakletti. İnsanın tabiî kabiliyetlerinin methüsenası bu müelliften gelmektedir; çünkü, stoiklerin tedrisatına göre, sınıflar arasındaki farklar, tabiatın ebedî kaidesine karşı gelmektedir; halbuki bu hususta yalnız ruh asaleti bir kıstas olabilir. Cehennem'de Dante'nin rehberi olan *Virgilius*, ünlü kiral Enea'nın Roma milletinin atası olduğunu ve kendi asaletini bu

(7) *Vossler: Die Göttliche Komödie, Hand I, Teil II, Ethische Politische Entwicklungsgeschichte, Heidelberg, 1907.*

millete irsen naklettiğini söyler. Virgilius kanunu muzaffer kılan Roma adaletini methüsenâ eyler.

b) *Dinî me hazlere* gelince, bunlar, Tevrattan, İncilden ve Patristique'ten gelmektedirler. Tevratın birçok kısımları meselâ Âdem tarafından işlenen günah, Allahın vahdeti, adalete karşı olan aşk, Saül'ün tâyini ve hal'edilmesi, Yakuptan iştikak eden iki salâhiyet (dinî hususat hakkında Levi ve dünyevî salâhiyet hakkında ise Yuda) gibi menkıbeler sık sık zikredilmektedir. Dante yalnız metinleri değil, fakat kahraman ve hakimleri, meselâ Kırıl Süleymanı da zikretmektedir.

İncilden de birçok parçalar iktibas etmiştir. Sulh fikrini: «Sulh sizinle beraber olsun» (Luc); tefrikaya düşen her kırallığın mahvolacağı telâkkisini: iki kılıç misali (Luc); Kilisenin dünyevî servetlere malik olmasının memnu bulunduğu fikrini: «Benim kırallığım bu dünyada değildir» cümlesi; ve bilhassa Dünyanın tahlisini, buradan almıştır. Aynı zamanda Paul de Tarse'ın sözlerine de istinat eder.

Bazılarına göre, Dante'nin eserlerinde yer bulmuş olan Augustinus'a ait kısımlar büyük bir ehemmiyet arzeder. Bunlar Devletin günahattan doğmuş olduğu, yahut *Civitas terrena* fikri, ve günahları telâfi etmek bakımından, imparatorluğun oynadığı rol hakkındaki telâkkilerdir. Şurasına da dikkat etmek icap eder ki, İbni Sina, Augustinus taraftarlarının tercih ettikleri filozoftu; bunlar, semavî hiyerarşinin müellifi olan üstatlarının makbul tuttuğu fikirleri bu filozofta bulmayı pek severlerdi (8).

Dante, Thomas d'Aquin'e olan hayranlığını sık sık izhar eder. Şair, onun şerhlerinde, kendisine yeni bir fikir veren Aristoteles'in doktrinini bulmuştu. Dante ondan siyasî şekillerin tam meşruiyeti fikrini iktibas etmiş, ve bu hususta, Lucques tarafından itmam olunan «De Regimine Principum» eserini nazarı itibara almıştı. Fakat Thomas d'Aquin'i noktası noktasına takip etmemiştir, ve kırallarla Papa arasındaki münasebet hususundaki tomist hal tarzı, Dante'ninkinden farklıdır. Dante, kiliseden müstakil olan ve sadece aklın şartlarına bağlı bulunarak kendine hâs bir gaye takip eden dünyevî bir nizam fikrini tasarlamıştı.

c) Diğer me hazler: Dante Fransız âmmecilerinin veya diğer müelliflerin, *Jordanus* ve *Bulle Unam Sanctam* gibi eserlerini de nazarı

(8) Landry: op. cit., Giriş, s. 43.

itibara almıştır. Dante'nin, Thomas d'Aquin'in büyük talebesi olan, *Aegidius Romanus*'un eserini de tanımış olduğu zannedilmektedir. Papalığın cihan hâkimiyetine olan iddiasının cüretkâr bir müdafaası olan «*De Ecclesiastica Potestate*» eserinin haricî şekli Dante'ye, mukabil tezi ve *La Monarchia*'nın mevzuununun taksimini ilham etmiş ve Dante karşı geldiği delilleri bu eserde bulmuştur. Frike ve Scholz'un çalışmalarıyla tespit olunduğu veçhile, Aegidius'un eserine doğrudan doğruya merbut bulunan, Boniface VIII in Bulle Unam Sanctam'ını da cerhetmiştir. Güzel Filip'e karşı Papalık iddialarını müdafaa eden Augustinus Triomphus, Alvarez Pelagius, Henri de Crémone, de Viterbe gibi muasır curialiste'lerin yazılarını da tanımış olması gayet muhtemel olarak görülmektedir. Hattâ Thomas de Pouilly, Pierre Dubois, Jean de Paris gibi cihanşümül bir imparatorluğun lüzumunu inkâr eden Fransız polemistlerinden ve hukukçularından ziyade, *La Monarchia* bu yazılara karşı müteveccih bulunmakta idi.

Diğer taraftan *Jean de Paris* yahut *Engelbert d'Admont*'nun Dante'ye tesir edip etmedikleri veyahut bunun aksinin vârit olup olmadığı meselesi ortaya çıkabilir. Bu husus Dante'nin eserlerinin yazılış tarihi hakkındaki çözülmesi imkânsız olan meselenin hallolunmasını istilzam eder. Bununla beraber, XIV üncü asrın iptidalarında münevver efkârı meşgul eden aynı meselelerin, bu müellifler tarafından tetkik olunduğunu zikretmek icap eder: bu meseleler Papalığın vahdeti, imparatorluğun vahdeti ve doğmakta olan milliyetçiliktir.

Şüphesizdir ki Dante'nin doktrini mühim tarihî esaslara istinat eder. Dante bir âmme hukuku meselesini tam mânasiyle ilmî bir tarzda halletmek istemiştir. Bunun için, aynı zamanda, felsefeden, hukuktan ve tarihten istifade etmiştir. Cihanşümül kiralîyetin inkırazı sebeplerini araştırmış ve bunun için de, hukuka gayet sıkı bir surette merbut bulunan, tarihe istinat etmiştir. Dante'nin siyasî fikrinin esasını sadece edebî eserlerde değil, fakat İtalyadaki imparatorluk telâkkisinde de aramak icap eder. Roma hukukunun mer'î bulunduğu veya tatbik edilmek lâzımgeldiği her yerde, kiralîliklerin, cumhuriyetlerin, fief'lerin fevkünde yükselen, cihanşümül imparatorluk telâkkisi, Bologna mektebinin ilk zamanlarında bile, tamamen kabul edilmişti. Dört doktorun tedrisatı, Cino da Pistoia'ya gelinceye kadar, glossatörlerin ve hukukçuların imparatorluk hakkındaki anevî telâkkileri, Dante'nin siyasî fikirlerinin istikak ettiği tarihî

esası teşkil ederler (9). Fakat bu husus bizi Dante'nin son me hazini tetkik etmeğe sevk eder.

d) *Hukukî me hazler*. Dante hukukî bir kültüre sahip miydi? Mesele, ehemmiyetine binaen, çok münakaşa edilmiştir (10).

Chiandano, Dante'nin mühim bir hukuk kültürüne sahip olduğunu inkâr eder. Dante'de adalet hususunda, insan hayatının akli bir ifadesi ve bilhassa cemiyetin mânevî unsuru olarak telâkki edilen siyaset hayatı hakkında, birtakım hukuk felsefesi me fhumlarına tesadüf edilmektedir; fakat hukukî me hazler hususunda doğrudan doğruya ve derin bir malûmatın kat'î izleri asla görülmemektedir. Dante ancak felsefî eserlerden, ve ifa ettiği vazifeler esnasında, idare hayatı hakkındaki günlük tecrübelerinden edinmiş olduğu sathî hukuk bilgilerine malik olmuştur. *Chiandano*, Dante'nin hukuku felsefî bir surette mütalâa ettiğini kabul, fakat müspet hukuk, kilise hukuku veya medenî hukuk hakkında hakikî bir bilgiye sahip bulunduğunu inkâr etmektedir. Dante'nin hukuka ademi vukufuna delil olarak, hukuk tahsili yapmadığını, hocası Brunetto Latini'den hukukî bilgiler edinmediğini, Firenze'de, hukukçuları da ihtiva eden, noterler ve hâkimler korporasyonuna kaydolunmadığını, hukukçular hakkında sert hükümler verdiğini, hattâ bunlara karşı istihkarla hareket ettiğini, ve bilhassa Corpus Iuris ve diğer eserlerden iktibas ettiği parçaların yanlış, gayrikâfi ve vasıtalı olduğunu zikretmektedir.

Scanaro, *Chiapelli*, *Solmi*, *Ercole* gibi, müelliflerin kısmî âzamının fikirleri tamamen başkadır. Bunlara göre Dante'nin hukukî kültürsüzlüğü faraziyesi doğru değildir ve müdafaa olunamaz. Bunlar *Chiandano*'nun serdettiği delillerin çoğunu gayrimukni olarak telâkki ederler.

Evveleminde, Dante'nin sistemi tamamen ahlâkî ve hukukî gayelere müstenittir. Hukukî kültür sadece müspet hukuk metinlerinin bilinmesine inhisar ettirilebilir mi? Şüphesiz ki hayır. Bu kültür daha vâsi ve daha yüksektir. Şüphe yok ki Dante bir hukuk tatbi-

(9) *Solmi*: op. cit., s. 132.

(10) *Chiandano*: Dante e il diritto romano, in *Giornale Dantesco*, 1912, s. 46. — *Chiapelli*: Dante in rapporto alle fonti del diritto e alla letteratura giuridica del tempo, in *Archivio stor. ital.*, 1908. — *Solmi*: Il pensiero politico, cit., s. 121 ve 223 ve müt. — *Ercole*: Il pensiero politico, cit., cilt II, s. 9 ve müt. — *Scarnaro*: Dante giudice, in *Saggi danteschi*, Livorno, 1905. — *Mas-seron*: op. cit., fasıl XXII. — *Williams*: Dante as a jurist, Oxford, 1906.

katçısı değildi, fakat bundan çok daha fazla bir şahsiyetti. Dünyaya, kendisinin kaybetmiş olduğu, «doğru yol» u bulabilmesi için, her ikisi de lüzumlu olan, iki vasıta vermek istemişti. Birincisi, kuvvetlerin tefrikine istinat eden cihanşümul kıraliyet, ikincisi ise ahlâkî nizamdı: kötülüğü cezalandırmak ve kadim hikmet ve vahiy tarafından tarif olunan fazileti tatbik etmek. Hayatta bulunanları selâmet yoluna çıkarabilmek için kendisi ölümlerin hâkimi oldu. Bunları kendi mahkemesinin huzuruna çıkardı. Bazılarını mahkûm etti, bazılarının ise beraetine karar verdi. En yüksek vazife olan hâkimlik vazifesini gasbetti, ve İlâhî Komedyâ'da ceza usulü tarafından derpiş olunan bütün rolleri oynadı: sırasıyla hâkim, müddeiumumî, avukat, zabıt kâtibi, hattâ maznun oldu. Fakat her hüküm bir kanunu ve bu kanunun, bir münakaşa neticesinde, muayyen bir dâvaya tatbikini istilzam eder. Bu ceza kanununu, Dante, herhangi bir ceza tedvinatının ihtiva ettiği suçlar ve cezalar silsilesini vaz'etmekle formüle etti.

Bundan başka, sırf siyasî bakımdan, Dante'nin kültürü gene aşikârdır: Dante, hukuku diğer kültürlerin esas unsuru olarak telâkki eden XIII üncü asır sonu ve XIV üncü asır bidayetindeki İtalyan kültürüne mensuptur. Bologna mektebinin, hukukî tetkikler sahasında, yaptığı yenilik hakikaten orijinal ve kendine hastı: Firenze'de de bir hukuk an'anesi mevcuttu. Devrinin adamı olan Dante, cumhuriyetin elçisi, şehrin idarecisi ve Prieur'ü olmak sıfatiyle, doğduğu şehrin siyasî hayatına karışmıştı: bu ise kendisinde cumhuriyetin âmme hukuku hususunda bir malûmatın vücudunu istilzam ederdi. Malûmatı bu kadar geniş olan Dante, münevver muasırlarının o kadar iyi bildikleri hukukun nasıl olur da cahili bulunabilirdi? Hocası Thomas d'Aquin çok kuvvetli bir hukuk kültürüne sahipti. İmparatorluk fikrinin müdafii, Justinianus'un mukaddes metinlerini bilmiyebilir miydi?

Cicero'yu tanıyan siyasî filozof sıfatiyle, Dante, Digesta'ya ve Codex'e vâkıf olmaksızın, adaletten ve Devletten bahsedemezdi. Hukuk tahsili yapmadığına dair kat'î hiçbir delil mevcut değildir ve bu hususta, hukuk tedrisatının en esaslı bir mevki işgal ettiği Bologna'da tahsil ettiği hakkında, Boccaccio'nun şehadeti makbul tutulabilir. Dante'nin meslek itibariyle hukukçu olmaması ve bunların korpórasyonlarına değil de, filozofları da ihtiva eden, doktorların korpórasyonuna mukayyet bulunması, hukukî kültürünün mevcut olmadığını ispat edemez.

Chiapelli, Dante'nin eserlerinin derin bir tetkikinden sonra, şairin Roma ve Kilise hukuku metinlerinden ve devrinin bunlara mütedair kitabiyatından ve hukukî an'anelerden doğrudan doğruya malûmattar olduğunu ve bunlardan adalet, imparatorluk, kilise, Devlet şekilleri, cemiyet, müspet hukuk hakkındaki yüksek telâkkilerinde istifade etmiş bulunduğunu ispat etmiştir. Dante'nin, felsefî ve hukukî mülâhazaları bir araya toplaması keyfiyeti, beşerî düşünüşün ve binaenaleyh beşer ilminin, aralarında sıkı bir rabita bulunmayan muhtelif şubelere ayrılmış bulunmamasından ileri gelmektedir. Dante, hukukun bütün esas bilgilerini zihninde olgunlaştırmıştı ve yazdığı eser bu iddiayı tamamen teyit etmektedir. İktibas ettiği bütün hukukî kısımlar, bahsettiği felsefî veya başka mahiyette yazılarda, daha önce, zikredilmiş degillerdir. Justinianus'tan aldığı bütün parçalar, bunları iktibas ettiği söylenen müelliflerde, aynı şekilde zikredilmemişlerdir.

Aynı zamanda felsefî ve skolâstik olan ve yeni bir tarzda ifade edilen cihanşümül kıraliyet tezinin hareket noktasını hukukî an'ane teşkil etmekte idi. Roma milletinin cihan hâkimiyetini *de iure* (bihakkın) kazanmış olduğunu ispat etmek istediği zaman, bu tez, delilleri ve tafsil tarzı dolayısıyla, tamamen hukukî bir mahiyet iktisap etmektedir.

An'änenin ve muasır hukuk edebiyatının «La Monarchia»nın me hazleri meyanında bulunduğunu biliyoruz. Şurasını da ilâve etmek icap eder ki Kilise emlakının imparatorluğun *dominium eminens* (yüksek hâkimiyet) ine tâbi, ve mahiyeti itibariyle, kabili temlik olduğu nazariyesini Dante kabul eder; bu emlak fakirlere aittir. Kilise bunun ancak zilyedir. Dante'nin Kilise ile Devlet arasındaki münasebetlere ve bu münasebetlerin her iki sahanın ayrılması ve beraberce nizamlanmasına müstenit bulunduğuna mütedair nazariyesi ise, daha önce, *Cino da Pistoia* tarafından müdafaa edilmişti (11). Dante, diyor Solmi, devrindeki beşerî bilgilerin bütün sahaları hakkında geniş ve vasıtasız bir malûmata vâkıf olmasaydı, bu kadar yük-

(11) *Gennaro Mario Monti: Cino da Pistoia Giurista.* — Diğer taraftan, Labitte, Blochet ve bilhassa Don Asin Palaccios'tan beri, Dante'nin İslâmiyetten kuvvetli bir surette mülhem olduğu da malûmdur. Bak: *Don Asin Palaccios: La Escatologia musulmana en la Divina Comedia*, Madrid, 1919. — *Bellesort (A): Dante et Mahomet; Revue des Deux Mondes*, 1 nisan 1920. — *Gillet: Dante*, 1941, fasıl 3.

sek zirvelere erişemezdi. Kuru metinlerin tâdadından çok daha fazla bir şey olarak anlaşılın ve o zaman yüksek bir tahsilin en esaslı mevzuunu teşkil eden hukuka vâkıf olmamış olsaydı, bütün eserini aydınlatan adaleti tahayyül edemezdi (12).

4. *Dante'nin siyasî fikirleri etrafında yapılan son araştırmalar;*

Bibliyografya kısmında tam değilse bile hiç olmazsa kâfi bir şekilde gösterildiği veçhile, Dante'nin siyasî telâkkisi veya Dante ve âmme hukuku mevzularına, mütaaddit etütler tahsis olunmuştur. Bu etütlerin en yenileri ve en marufları meyanında, doğrudan doğruya tetkik etmek imkânını bulduklarımızı nazarı itibara alıyoruz. Bunlar, *Kelsen'in, Solmi'nin Ercole'nin ve Gilson'un* eserleridir (13).

a) *Kelsen* ilk eserlerinden birini Dante'nin Devlet nazariyesine tahsis etmiş (14) ve bu mevzuun tevlit ettiği meseleleri, sistematik bir surette, izah, ve tenkidî bir şekilde, mütalâa etmiştir. Bilhassa hukukî bir noktai nazardan hareket eylemiş ve böylece, hukuk kaidelerinin hiyerarşisi nazariyesinin kurucusu sıfatiyle, ileride o kadar parlak ve o kadar münakaşalı bir şekilde inkişaf ettireceği temayülleri belirtmiştir. Demek oluyor ki, *Kelsen*, Dante'nin bütün eserlerinde Devlet nazariyesine taallûk eden hususları araştırmıştır. Yal-

(12) *Solmi*: op. cit., p. 226: «Tuttavia quegli studi, per il loro naturale avviamento, lo adducevano al diritto, come accadeva allora per la maggior parte degli uomini colti, che non si dedicassero alla professione ecclesiastica, e come era accaduto e accadeva per molti degli scrittori e dei poeti di quel tempo, che furono giudici o notai o insegnanti di diritto, o comunque uomini di legge.»

(13) Bu müelliflere, «Dante et l'ordre social, Le droit public dans la Divine Comédie», Paris, 1923, ismindeki vâsi etüdü dolayısıyla, *M. Prieur*'ü de ilâve edebiliriz. Bazılarının Dante'yi Papalık makamına karşı lâik kuvvetin müdafii olarak methüsena etmelerine mukabil, diğerleri onda, bilhassa imparatorluk taraftarını, Roma sulhunun gecikmiş havarîsini görmüşlerdir. Bu tek taraflı noktai nazarların birine veya diğerine fazla bir ehemmiyet atfedilmesi suretiyle, heyeti umumiye hakkında yanlış bir fikre zahip olunmaktadır. *M. Prieur*, Thomas d'Aquin'in terkibinin, Dante'nin doktrinlerini de ihtiva ettiğini ve siyasetinin hakikî mihverini teşkil eylediğini ispat etmek istemiştir. Şüphesiz ki bu mübalâğalı bir noktai nazardır. Müellif bilhassa Dante'nin adalet ve hukuk nazariyesi üzerinde ısrar eder. «Dante'nin cehennemliklerinin, bir nevi iştiyak ile ve ihlâl etmiş oldukları bir nizâmı tamir etmek hususundaki zarureti sanki anlıyorlarmış gibi, çektikleri cefa sırasında hiçbir itirazda bulunmaksızın, işkencelerine doğru koşuşmalarını» tasvir eder (op. cit., s. 200).

(14) *Kelsen*: Die Staatslehre des Dante Alighieri, Viyana ve Leipzig, 1905.

nız şurasını kaydetmek icap eder ki, Kelsen'e nazaran Dante'nin Devleti sadece imparatorluğu ifade edip, diğer siyasî toplulukları kâtiyen ifade etmez. Mevzuubahsolan Dante'nin cihanşümül imparatorluk veya cihanşümül kiraliyet hakkındaki nazariyesidir.

Kelsen XIII üncü asrın siyasî durumunun tasviri ile başlar (Die politischen Verhältnisse des 13 Jahrhunderts). İmparatorluk ile Kiline arasındaki umumî münasebetlerden bahseder. İtalya'nın vaziyetini tarif eyler ve Firenze'nin siyasî hayatını kısaca gözden geçirir. Bu asırda, Dante'nin eserlerini olgunlaştıran hâdiseler meyanında, şu üç tanesi hususî bir önem arz etmektedir: 1. Komünlerin kuvvetlenmesi ve istiklâllerine sahip olmaları; 2. İtalya'nın siyasî bakımdan parçalanması; 3. İtalya'nın imparatorluğun hâkimiyetinden kurtulmağa doğru gitmesi. Mütekâsif ve şayanı takdir olmakla beraber, gayrivâzih olan siyasî bir hayatın tahayyülü, bu hâdiselerin bir neticesidir. Keza, sonsuz harblerin vukubulması ve imparatorluğun inkırazı da bu hâdiselerin bir neticesidir; cenubî İtalya'yı kaybetmekle, imparatorluk, gayelerini tahakkuk ettirebilmek için muhtaç bulunduğu kuvvetli bir üstün mahrum kalıyor; Firenze'de partiler mücadele halindedir; fırkalar arasında, her türlü nizam ve adalet fikrinin inhilâlinden korkulacak derecede, hunhar savaşlar cereyan etmektedir. Dante'nin siyasî doktrininin zeminini teşkil etmiş olan tarihî muhit, işte budur; binaenaleyh Dante'nin, siyasî bir nizam fikrini mütalâa ederken, ilk düşüncesini kendisi için, vatani olan Firenze için, İtalya için, ve nihayet nev'i beşer için sulha tevcih etmesi tabii idi (15).

Bundan sonra, Kelsen, XIII üncü asırda siyaset ilminde Dante'ye takaddüm eden nazariyecileri tetkik eder. Devletin kuvvetli olmasını iltizam eden kadim telâkki ile, bundan nefret eden Hıristiyan düşü-

(15) *Kelsen*, op. cit., p. 17: «In dieser Umgebung hat Dante seine grossen Gedanken über Staat und Menschheit gedacht: die ganze abendländische Welt gespalten in die beiden feindlichen Lager des Papsttums und Kaisertums-Italien zersplittert in unzählige Staaten und Parteien, die einander bekämpfen, einanderteck zu vernichten trachten -die Vaterstadt tiefend von dem Blute eines unseligen Bürgerkrieges -und er selbst ein heimatloser Verbannter, ein ruheloser Mann, der nichts mehr ersehnt als Frieden! Frieden für sich, für seine Vaterstadt und Italien, für die ganze Menschheit! Frieden ist die Sehnsucht seines Lebens, ist der Zentralbegriff seines politischen Systems!»

nüşünü, bir tezat teşkil edecek surette, karşı karşıya koyar (16). Augustinus'un vaz'ettiği esaslardan (Die augustinish-gregorianische Staatsaufassung) istifade eden Hıristiyanlık, Kilise hiyerarşisinde ve Papa'lıkta kendisine mesnet teşkil edebilecek hususî bir saha bulmuştu. Fakat kadim telâkki, XIII üncü asrın başlangıcına doğru, garpta süratle yayılan Aristoteles'in büyük siyasî eserleri vasıtasıyla, tekrar zuhur etti. Siyaset ilmi ilâhiyatın dar sahasından kurtuluyor ve sözü geçen tezadı daha kat'î ve ilmî bir şekilde tebarüz ettirmek çarelerini arıyordu. Jean de Salisbury bu yolu açıyor, bunu, Aristoteles ve Patristique doktrinine müfit bir surette yaklaşmasını bilen, Thomas d'Aquin, bunu da siyasî eserler, ve bu meyanda, Güzel Filip ile Boniface VIII arasındaki mücadele esnasında yazılan Fransız müelliflerinin eserleri takip ediyor, nihayet, Augustinus Triomphus'a kadar, Jordan d'Osnabrück, Engelbert d'Admont gibi Alman müellifleri geliyordu. Kelsen, Fransa'da, yeni zuhur etmekte olan milliyetçi fikirlere müsteniden, cihanşümül bir hâkimiyet doktrinine karşı mücadele açan bir kitabiyatın vücuda geldiğini tebarüz ettirir. Buna mukabil, İtalya'da ve Almanya'da, cihanşümül hâkimiyet fikri (Welkaiserium) müdafaa ediliyordu; fakat bu hususta da birbirine zıt temayüller bulunmakta idi: teokratik telâkki dünyanın idaresine Papa'yı hâkim kılıyor, emperyalist telâkki ise bu idarenin imparatora tevdi olunmasını talep ediyordu.

Eserinin, ileride temas edeceğimiz, diğer esaslı kısımlarında, Kelsen, Dante'nin, siyasî kuvvetin izahı ve menşei, Devletin gayesi, hü-

(16) *Kelsen*, op. cit., s. 18: «Die Staatslehre des Nittelalters steht hauptsächlich unter dem Einflusse von zwei Faktoren: Christentum und Antike. Der dritte Faktor mittelalterlicher Kulturentwicklung, Germanentum, erhält in der Literatur dieses Zeitalters fast gar keinen Ausdruck. Den wirklichen Staat —charakterisiert durch das Feudalwesen— ignoriert die Publizistik vollständig und sie erhält dadurch von vornherein «jene abstrakte Färbung unnützer Schulgelehrsamkeit, wie sie die dem Leben der Wirklichkeit entfrem dete, mittelalterliche Wissenschaft im allgemeinen kennzeichnet». Christentum und Antike sind es fast ausschliesslich, due auf dem Gebiete der mittelalterlichen Staatslehre dominieren, Gegensätze der schärfsten Art, wie sie eben nur zwischen zwei Anschauungen bestehen können, von denen die eine den Staat in voller Kraft bejaht die andere verneint. Der Kampf dieser beiden Gegensätze bildet den Inhalt der mittelalterlichen Entwicklung. Während zu Anfang der Einfluss des Christentums in der Autorität des heiligen Augustinus überwiegt (gewint im ausgehenden Mittelalter der antike Einfluss immer mehr Bedeutung in der Autorität des Aristoteles. Das Resultat dieses Kampfes bildet die Lehre vom modernen Staate aufdem Boden einer allgemeinen Renaissance der durch das Christentum gelaüterten modifizierten Antike.»

kûmet şekilleri, hükümdarla halk ve Kilise ile Devlet arasındaki münasebetler hakkındaki telâkkilerini tafsil eder ve Dante'nin siyasî fikrini izah ederek, eserine son verir. Bu siyasî doktrinlerin cihanşümul hâkimiyet fikrinden hareket ettiklerini kabul etmekle beraber, bu fikirden, umumiyet itibariyle, şairin, Devletin menşei, gayeleri ve şekilleri hususundaki düşüncelerini istihraç etmeğe çalışır. Her türlü siyasî salâhiyetin gûnahtan tevellüt ettiğini ve meşru olması için Kiliseye tâbi bulunmasının kâfi olduğunu ileri sürmelerine binaen Kelsen'in «anarşist» diye tavsif ettiği Curialiste'lerin noktai nazarlarına karşılık olarak, Dante, siyasî bağlılığın meşruiyetini, insanın ruhanî ve cismanî tabiatına göre, zarurî olması keyfiyetinden aldığını iddia ediyor ve bunun ahlâkî bir tarzı izahını araştırıyordu; buna mukabil, cihanşümul kiraliyette, ilâhî iradenin bir tezahürünü görüyordu. Dante'nin nazarında, Devletin gayesi dünyevî hayatın nihaî maksadını, aklın hâkimiyetini tahakkuk ettirmektir; bu gayeye, Dante, insanın muhtaç bulunduğu yüksek, mutlak ve cihanşümul menfaatlerin müdafaasını da ilâve ediyordu; bunlar da sulh, hürriyet ve adaletti.

b) Büyük İtalyan âmme hukuku tarihçisi Prof. *Solmi* 1922 de intişar eden bir eserinde (17), 1907 den beri neşrettiği birtakim etütleri topladı. Bu mevzuda en metodik ve halen en mükemmel olan eser budur. Müellif, Dante'nin derin ve orijinal bir siyasetçi olduğunu ve siyasî ihtirasların hayatına hâkim bulunduğunu teyit eder. Siyaset, Dante'nin feci âkıbetini tâyin etmiş olduğu gibi, düşüncelerine de hâkim olmuş ve eserinin ilham kaynağını teşkil etmiştir. Dante en büyük felsefî eserini siyasete tahsis etmiş ve siyaset Dante'nin muhteşem tahayyülâtı şairanesine tesir eylemiştir.

Solmi, diğer hususlar meyanında, şu mühim noktaları tebarüz ettirir: 1. Dante tam bir realistti. Bir tarihe ve hemen hemen münakaşa edilmeyen nazarî bir otoriteye malik bulunan, mevcut bir müesseseyi yani imparatorluğu tebarüz ettirebilmek için, şe'niyetin sağlam zeminine istinat etmiştir. Aristoteles'in boşluklarını dolduran ve skolâstik doktrinin tereddütlerini ve meskût bıraktığı hususları ihtiva etmiyen, Dante'nin cihanşümul kiraliyet nazariyesi, şairin tarihi kendine hâs felsefî bir tarzda tefsir etmesinden doğmuştur (18);

(17) *Solmi* (Arrigo): Il pensiero politico di Dante, Firenze, 1922.

(18) *Solmi* (A.), op. cit., p. 27: «La dottrina politica di Dante, in questa sua visione ultima e nella pienezza della sua razionale rappresentazione, è

2. Dante *Veltro* remzine de istinat etmiştir (Inferno, I. 111). Malûmdur ki, imparatorluk otoritesi dâhilinde münevver ve mâkul beşer aklını temsil eden Virgilius, «saadet tepesine çıkması menedilmiş olan» Dante'nin yolunu kesen vahşi hayvanın doymak bilmiyen ihtiraslarına işaret ettikten sonra; bunun, dünyevî hırs ve tamahlara bigâne kalacak ve cihanşümül kıraliyetin hâkimiyetini tesis edecek olan yüksek bir kuvvet, yani *Veltro* tarafından mağlûp edileceğini tebşir eyler. Bu *Veltro* remzi, altı asırdan beri, sayısız tefsirlere sebebiyet vermiştir. Solmi, bunlar meyanında, *Cian*'ın telâkkisini tamamiyle kabul edemiyeceğini söyler. Şüphesiz ki bu müellif *Veltro*'da sivil otorite vasıtasıyla bir teceddüdün timsalini doğru olarak görmüş ve bunun, bazılarının iddia ettikleri veçhile, Dante'nin zihninde o zaman mevcut olan bir şahsiyete tekabül ettiği fikrini reddetmiştir.

Fakat *Cian*, Dante'nin, *Veltro*'nun vürudunu gayet yakın bir hâdise olarak telâkki ettiğini iddia etmek, ve doktrinini teşahhus ettiren kimse ve bunun muvazzaf bulunduğu vazife hakkında, Dante'ye bir kararsızlık isnat eylemek suretiyle yanılmıştır. Binaenaleyh «hal ve vaziyete, hâleti ruhiyesinin muhtelif an ve durumuna göre, şairin, devrinin tarih sahnesinde rol alanlar meyanında, birinde veya diğerrinde, doktrinini teşahhus ettiren şahsı görmüş olduğu» iddiası kabul olunamaz. Solmi'ye göre, bilâkis, Dante'nin düşünüşünü tecessüm ettiren fonksiyon tamamiyle muayyendir: bu da imparatorun ve yalnız onun fonksiyonudur. Buna mukabil bu idealin tahakkuk edebileceği zaman gayrimuayyendir; Dante'nin bu zamanı gayet yakın olarak telâkki ettiğini gösteren hiçbir emare mevcut değildir. İmparatorluk makamı münhaldi ve ancak bir imparator tarafından işgal olunabilip, iddia olunduğu veçhile, bir Papa veya Can Grande della Scala, Ugoccione della Faggiola (Genova'da imparatorluk vekili) gibi, şu veya bu prens tarafından işgal olunamazdı. Bu imparator, Henri VII olmasa bile, herhalde Roma kanunlarının tespit ettikleri usullere tevfikan iktidar mevkiine gelen bir imparator olmak lâzımdı. Böylece Dante'nin ideali uzun zaman kabili tahakkuk ve devrinden mücerret olarak bakî kalabildi, ve bu suretle, bir gün cihan sulhunu tahak-

originale. Essa pone le sue radici sul terreno della realtà, in quanto intende a valorizzare una istituzione esistente, la quale aveva avuto una storia e teneva tuttora una autorità teoricamente quassi indiscussa, e in quanto si giova degli elementi numerosi della tradizione e della scienza dei suoi tempi. Ma, in questa palingenesi razionale dell'Impero, chiamata a colmare la lacuna aristotelica e a superare le incertezze e le reticenze della dottrina scolastica, la teorica della Monarchia universale è in gran parte una creazione dantesca.»

kuk ettirebilecek olan büyük projelere yol açmış oldu. Muzaffer Veltro, Dante'nin daha iyi bir istikbal hususunda beslediği sarsılmaz ümidin bir timsalidir; 3) Solmi, Dante'nin hukukî kültürü ve bu kültürün eserlerinde işgal ettiği mevki hususunda ısrar eder.

c) Prof. *Ercole* uzun bir müddet zarfında muhtelif mecmualarda intişar etmiş olan ve fakat, Dante'nin siyasî telâkkisi hakkında, muttarit bir görüş tarzını belirten etütlerini, 1927 senesinde, iki cilt halinde topladı (18). Bu hususta beş esaslı nokta ele alınmış ve âlimane ve ekseriya mukni bir izahın mevzuunu teşkil etmiştir: 1. Dante'nin millî hususat hakkındaki noktai nazarı. Dante'nin nazarında İtalya mefkûresinin imparatorluk mefkûresi tarafından tamamen masolunup olunmadığı hususunda vaz'olunan suale, *Ercole*, menfi bir şekilde cevap verir. *Ercole*'ye göre, Dante'nin imparatorluk hakkındaki telâkkisi, evvelemirde, tam mânasiyle merkezî bir Devlete malik bulunan bir İtalya tazammun eder. Tenkid olunmakla beraber, *Ercole*'nin noktai nazarı, İtalyan kiralığının sadece mücerret bir fikir olmayıp, siyasî değilse bile, gayet canlı hukukî bir şe'niyet olduğu ve bu hususun, yalnız Dante'nin devrinde değil, fakat XVI nci asra gelinciye kadar, bütün İtalyan âmme hukukunda yer almış bulunduğu merkezindedir (19). Bundan başka, imparatorluk dâhilinde kendi kendilerini idare eden (autarchique) şehir veya kiralıklar lehine olarak, Dante'nin muhafaza etmek istediği imtiyazlar, bir *hükümranlık* olmayıp —aksi halde tenakuza düşülmüş olurdu— bir *muhtariyet*i. *Ercole*'nin dikkatle tetkik ettiği bu muhtariyet mefhumu, mafevk bir otoriteye tâbi olma keyfiyetini bertaraf etmiyordu (20).

(18) *Ercole*: Il pensiero politico di Dante, cilt 2, Milâno, 1927.

(19) *Ercole*: op. cit., cilt 1, p. 12: «Crediamo, in altri termini, di poter dimostrare che il programma imperiale di Dante, ben lungi dall'assorbire o dal negare l'idea dell'unità politica della nazione italiana, necessariamente e naturalmente la presuppone, e che, nel profondo pensiero di Dante, l'Italia avrebbe dovuto, non soltanto formare il centro o la sede dell'Impero universale in ipotesi ripristinato, ma costituire essa stessa, entro l'Impero e di fronte a questo, un vero e proprio Stato autonomo unitario.»

(20) *Ercole*: op. cit., 1, s. 83: «Questa era, insomma, per Dante, la prerogativa spettante, per diritto insieme storico e divino, al popolo o alla nazione italiana: che il suo Re era, o doveva essere, anche l'Imperatore universale; onde, mentre le singole città o comunità autarchiche delle altre nazioni dovevan dipendere dall'universale Monarchia attraverso la loro soggezione ai loro Re nazionali, le città autarchiche italiane non avevano, al di sopra di sè, se non l'Imperatore, e quindi, attraverso il governo del proprio Re nazionale, avrebbero dovuto -esse, cioè il popolo italiano, che non è altro.

2. Dante'nin ahlâkî ve siyasî remizleri: Divina Commedia'da müta-addit remizler mevcuttur: Dişi Kurt, Kartal (imparatorluk), Salip (Kilise), Veltro (tazı) bunların en mühimleridir. Bu remizler meselesi gayet karışıktır ve biz, bu mebhaste, Ercole'nin kartal ve salip hakkında, *Pietrobono*'nun tefsir ve izah tarzına muhalefet ettiğine işaret etmekle iktifa eyliyeceğiz. Bu müellif, Convivio ve Monarchia-da ifadesini bulan rasyonalist temayülle, Divina Commedia'da mündemiç bulunan anti-rasyonalist ve tasavvufî temayül beyninde, bir tenakuzun mevcut olduğunu iddia eder. Bilâkis, Ercole, bu muhtelif eserlerdeki görüşler arasında bir vahdetin bulunduğunu kabul eder. Bunun gibi, Ercole, Divina Commedia'daki remizlerle, Dante'nin esrarengiz bir maksat takip ettiğini ve bunlar vasıtasıyla tamamen hé-térodexe (yani katolik akidesine mugayir) telâkkiler müdafaa eylediğini ileri süren *Valli*'nin fikrine de muhalefet eder. Bilâkis, Ercole'ye göre, salip ve kartal timsalleri Dante'de aşikâr bir katolik zihniyetinin mevcudiyetiyle pekâlâ kabili teliftir (21). 3. Ercole, Dante'nin hukukî kültürünün, Devlet ve imparatorluk hakkındaki nazariyesinin izharı hususunda, gayet büyük bir ehemmiyeti haiz bulunduğunu iddia eder. Şiir ve felsefî düşünüş için yaratılmış olması sebebiyle hukukçuya hâs tefekkür metodundan çekinen Dante, Roma imparatorluk hukukunun esas metinlerini biliyor ve devrinin hukuk

per Dante, se non il diretto successore del popolo latino -governare tutti gli altri popoli. Il che val quanto dire che la soluzione dantesca del problema italiano si risolve in un vero e proprio *primato della nazione italiana sul mondo.*»

(21) *Ercole*, op. cit., 1, s. 269: «Ho altrove, in uno scritto che le pagine seguenti presuppongono, esposto le ragioni, che vietano, a parer mio, di accogliere la tesi sostenuta da Luigi Valli nel suo ormai notissimo libro sul Segreto della Croce e dell'Aquila nella Divina Commedia. Dimostrai, in quello scritto, che tutta la interpretazione dell'allegoria del Poema, che il Valli ha cercato di dedurre dal costante parallelismo tra il simbolo di Cristo, o della Chiesa, la Croce, e il simbolo del Popolo Romano, o dell'Impero, l'Aquila, si risolve in una dottrina, la cui absurdità teologica e razionale è troppo evidente, perchè possa supporsi che su di essa Dante abbia costruito la Divina Commedia: la dottrina, secondo la quale Chiesa ed Impero sarebbero due strumenti a pari titolo della Redenzione umana dal peccato originale, o, in altri termini, Dio avrebbe distribuito in egual misura, fra Cristo e il Popolo Romano, il compito di redimere l'umanità dalle conseguenze del fallo di Adamo. E dimostrai anche che la ricostruzione offerta dal Valli dell'ordinamento dei tre mondi danteschi, appunto perchè fondata su un presupposto assurdo -il presupposto di un Cristo Redentore a metà del genere umano!-, non regge all'esame più superficiale, e trova le più aperte inequivocabili smentite nello stesso Poema.»

edebiyatındaki bellibaşlı cereyanlardan haberdar bulunuyordu (22). 4. Dante'nin siyasî telâkkisinin doğumuna gelince, bu hususta icrayı tesir eden âmiller ikidir: evvelemirde bu telâkki, hukuk fikrini de ihtiva eden, aristotelist ve tomist bir esasa istinat etmekte ve bu esas, civitas (şehir) ve regnum (kırallık) gibi siyasî toplulukları izah ve istilzam eden, beşerî cemiyet (umana civiltà) in tabiaten lüzumlu olmasıyla tebarüz etmektedir. Bundan başka Hıristiyan ve Patristique bir esas daha vardır: cihanşümül kıraliyet, tabiaten lüzumlu değildir, zira şehir ve kırallıklar insanların beşerî hayatını temin edebilmek bakımından tabiaten ehildirler; fakat bu kıraliyetin lüzumu, ilk günahın kötü neticelerinden tahlis hususunda, bir vasıta olmasından münbaistir, ve bu husus, kıraliyetin ilâhî menşeyini izah eder. 5. Ercole'nin, Dante'nin siyasî telâkkisini, üç safhaya tefrik eden fikrini, yukarıda izah etmiştik.

d) Ortaçağ felsefesinin ve bilhassa Thomas d'Aquin akidesinin en mümtaz mütehassıslarından biri olan Prof. *Gilson*, 1939 da, gayet mühim bir eser yazmıştır (23). Bu etüdün mevzuu, ahlâkî hattı hareketin hakikat ve adalete uydurulmasını istilzam eden felsefe müvacehesinde, Dante'nin, birbirini mütaakıp, takındığı tavırların tespit ve izah olunmasıdır. Filhakika, Dante'nin, bu ilme verdiği mevki ve ehemmiyetten, ilâhiyata, ve bundan da, felsefeye istinat eden imparatorluk ile ilâhiyata müstenit olan Kilise arasındaki münasebetlere, izafe ettiği kıymet ve mevki istintaç olunabilir. Diğer bir tâbirle, Devletle Kilise arasındaki münasebetle, felsefe ile ilâhiyat beynindeki münasebet arasında bir müvazilik mevcuttur. Prof. *Gilson*, Dante'nin sisteminin, akılla imanın uzlaşmasını istihdaf eden bir dünya felsefesi olduğunu ispat etmiştir. Zâhiren mudil olan bu sistemi kavrayabilmek için nizamlar veya kuvvetler beyninde, şöyle bir tefrik yapmak iktiza eder: beşerî nizam, siyasî nizam, ruhanî nizam. Mevzuubahsolan bu kuvvetler arasındaki ihtilâfı tanzim etmek ve bunlar

(22) Op. cit., II, s. 37: «Dante non fu un giurista: e non lo fu probabilmente, perchè la sua mente, fatta per la creazione poetica o per la speculazione filosofica, rifuggiva dal metodo di ragionamento proprio del giurista: ma certo studio, come qualunque uomo colto del suo tempo, i testi sacri del diritto imperiale romano, e fu al corrente delle principali tendenze della letteratura giuridica del suo tempo, si da ricevere probabilmente dalla sua cultura giuridica il primo, forse inconscio, impulso alle sue concezioni politiche, e da poter sempre, ove gli sembrasse conveniente, valersi anche di argomenti giuridici nella dimostrazione di una propria tesi filosofica.»

(23) *Gilson*: Dante et la philosophie, Paris, 1939.

beyninde mevcut olan münasebetleri tespit eylemektir. Bu üç nizamın herbiri diğerinden ayrıdır, fakat hepsi müşterek mafevk bir otoriteye, yani Allaha tâbidirler. Dante'nin görüşünün hâd noktası işte buradadır, ve bu nokta Gilson'u şu hususları ispat etmeğe sevk etmektedir: Dante'nin sistemi tam mânasiyle Augustinus'un sistemine tetabuk etmez (zira, dünyevî siyasî saadetin nihaî gayeler meyana yükseltilmesi, Augustinus'un telâkkisine muhalif bir noktai nazardır), tamamen Thomas d'Aquin'in sistemine de uymaz (zira tomizme hâs olan silsilei meratibi, Dante kabul etmez ve bunun yerine, kuvvetlerin beraberce nizamlanması esasını ikame eder) ve ancak kısmen İbnürrüşd'ün sisteme yaklaşır, zira, dinin akla tâbi olması neticesine varacak derecede, nizamların tefrik olunmasına, Dante taraftar değildir. Dante en çok Aristoteles'in tesiri altında kalmıştır. Şöyle ki Dante'nin felsefî durumu mütaaddit an'anevî unsurlardan mürekkeptir ve Dante bu unsurları, kendine hâs bir şekilde, tevazün ettirebilmek maksadiyle, tâdil etmiş ve düzeltmiştir. Ancak bu suretledir ki, imparatorluk otoritesine istinat eden ve milletlerin siyasî hayatları üzerinde haiz olduğu hükümranlık hakkını, nizam ve adaleti temin etmek hususundaki vazifesiyle meşru kılan, imparatorluğun, müstakil olması fikri izah olunabilir. Zira, netice itibariyle, «Dante'nin telâkkisini terkip eyliyen mütaaddit unsurları birleştiren ve bu telâkkinin kendi kendisini nakzetmesine mâni olan şey adalet fikridir» (24).

II. DEVLET VE İMPARATORLUK NAZARİYESİ:

A. *Muhtar (autarchique) Devlet nazariyesi;*

Bu hususta mühim bir noktayı tebarüz ettirmek icap eder. Kelsen'in tefsir tarzına göre, Dante, Devleti, ancak cihanşümül kiralîyet, kendisinin yegâne meşru Devlet olarak telâkki ettiği, Roma İmparatorluğundan iştikak eden, dünya imparatorluğu şeklinde tasavvur etmiştir. Dante'nin nazarında cihanşümül kiralîyet, muhtar bir mahiyeti haiz bulunan, kiralıklar ve memleketler üstünde yükselen en mükemmel Devlet şeklidir. Binaenaleyh, bu Devleti teşkil eden unsurlar şunlardır: dünyadan ibaret bir ülke, beşeriyetten ibaret bir nüfus, imparatorlardan ibaret bir hükûmet. Dante'nin Devlet hakkındaki telâkkisini bu noktai nazardan, yani bu Devletin menşei, meşruiyeti ve gayesi bakımından tetkik etmek icap eder (25).

(24) Op. cit., s. 200

(24) Kelsen: op. cit.

Böyle bir tefsir tarzı mümkün ve doğru olan yegâne tefsir şekli midir? Çok daha doğru olarak, *Ercole*, esaslı bir tefrik yapar. Kelsen'in sözleri cihanşümül Devlet hakkında doğrudur, fakat, Dante, başka bir mânayı ifade eden bir Devleti de tasavvur etmiştir; bu da, otarşik olan bir Devlet, yani imparatorluğun sinesi dâhilinde, tam olmasa bile, herhalde gayet geniş bir muhtariyete malik bulunan siyasî bir topluluktur. Dante, Aristoteles ve Thomas d'Aquin'i takiben, insanın içtimaî tabiatını ve bunun neticesi olan beşerî cemiyetin (*Societas hominum*) fiilî lüzumunu kabul etmiştir. *Convivio*'da beşerin hal ve vaziyetinden bahseder. İnsan için en kötü olan şey, kendisine benziyen fertlerle birlikte, bir cemiyet halinde, yaşamamaktır. Eğer bir *societas hominum* mevcut olmasa idi, insanın, insan olmak sıfatiyle tâbi bulunduğu, beşerî hayatın gayesi üzerinde muhakeme yürütmek faydasız olurdu. Bunun içindir ki her şeyden evvel insanı kendisine yakın olan ve tekemmül ve saadet arzularını tatmin etmesine imkân veren, siyasî hayatın çerçevesi dâhilinde nazarı itibara almak icap eder.

1. *Devletin menşei ve teşkkül tarzı (civitas, regnum);*

a) *Beşerin hal ve vaziyeti.* Yer yüzünde yaşayan insanın tabii gayesi, Aristoteles'in dediği gibi, saadettir. Her şey, kendine hâs olan fazileti elde ettiği vakit, kendi tekemmülüne ulaşmış olur. Aristoteles'in noktai nazarına göre, refah ve saadet, tekemmülü ifade eden müteradif kelimelerdir (26). Saadeti arzu etmek, tekemmülü arzu etmek demektir. İnsanı diğer mahlûklardan tefrik eden hususî tabiat, *Potentia sive virtus intellectiva*, yani akıldan başka nedir? İnsanlığa uygun olarak yaşamak, akla uygun olarak yaşamak demektir. Böylece beşerî tekemmül, aklın tekemmülüne tetabuk eder (*Conv.* III, 15; *Mon.* 1. 5). Akılla mücehhez mahlûk sıfatiyle, insanın hayatı iki muhtelif veçhe arzeder: ameliyat veya faaliyet hayatı ve nazariyat veya tefekkür hayatı. Buna tekabül etmek üzere de saadetin iki muhtelif şekli mevcuttur: faaliyet (kendi kendimize hareket etmek) ve nazariyat (Allahın ve tabiatın eserini temaşa etmek). Her türlü insanî hareket, zarurî olarak, yakın veya uzak bir gayeyi istihdaf eder. İnsan yalnız akılla değil, fakat serbestî ile de mücehhezdir: irade serbestisine malik olduğu içindir ki akıllıdır. Serbestî, gayeler ve bu gayelere erişmek için istimali icap eden vasıtalar arasında bir inti-

(26) *Crozat: Âmme Hukuku Dersleri, I, 1938; Okandan: Kadim Yunan'da Âmme Hukuku, 1942, s. 176 ve müt.*

habın yapılmasını mümkün kılar. Her türlü beşerî hareket, bir serbestînin semeresidir. Fazilet, iyi intihap etmek itiyadıdır, ve düşünce-
nin, ölçünün ve basiretin neticesidir.

Hulâsa, insanın yer yüzündeki gayesi aklın tekemmülünden yani faaliyet hayatı ile nazariyat hayatından ibarettir, zira bu tekemmül, aynı zamanda, ahlâkî ve fikrî faziletlerin tatbik olunmasıdır. Faaliyet hayatındaki tekemmül, fazilet mucibince hareket etmekten ibarettir. Nazariyat hayatındaki tekemmül ise, hakikati nazarı itibara almak veya tanımak itiyadıdır.

Her insanın, yer yüzündeki gayesi sıfatiyle, hakikati ve fazileti tabiî olarak istihdaf etmesi keyfiyetinden her insanın hakikati takip ve fazileti tatbik edebilmek ve dünyevî tekemmül ve saadete erişebilmek için lâzımgelen vasıtalara, kâfi miktarda ve tabiî olarak, malik bulunduğu neticesi istihraç olunamaz. Bu noktada, Dante, Aristoteles'in diğer bir nazariyesine müracaat eder: yer yüzünde saadete, tabiî olarak, tahsis edilmiş olan insan, bu saadete yalnız başına erişebilmek hususunda, tabiî olarak, ehil ve kâfi derecede müstait değildir. İnsan ne faaliyet hayatında fazileti tatbik edebilir, ne de beşer bilgisinin hudutlarına ulaşabilir (Conv. IV, 25). Fakat bütün insanlar birleştikleri takdirde, *civiltà umana* (beşerî cemiyet) ya ulaşabilirler veya her insan, insanın tabiî gayeleriyle bu gayelere erişebilmek hususundaki tabiî kifayetsizliği arasındaki tezatları telâfi eden *civiltà umana* vasıtasıyla, yalnız başına buna ulaşabilir. Böylece tabiat kendi kendini tashih etmektedir. Cemiyet halinde yaşayabilme keyfiyeti, her insan için, kendi ferdî noksanlığı kadar, tabiîdir. Yani herkes tabiattan kendi noksanlığı ile beraber, bunu telâfi etmek çaresini de alır. İnsan, yer yüzündeki saadetini temin edebilmek bakımından, tabiî olarak, kendi kendine kifayet edemez. Fakat o, aynı zamanda, tabiî olarak içtimaî bir mahlûktur. İşte bu mânadadır ki Dante, insanın içtimaî bir hayvan olması hasebiyle, site hayatını, bu hayatın temin ettiği müşterek çalışma sayesinde, beşerin inkişaf edebilmesi için zarurî addeden Aristoteles'in ve Thomas d'Aquin'in nazariyesinden istifade etmiştir.

b) *Communitates particulares*'ler (hususî topluluklar). Bununla beraber *civiltà umana*, bütün insanların muayyen bir zamanda ve tek ve aynı bir cemiyet halinde, doğrudan doğruya ve bilvasıta birleşmelerinden doğmaz. *Civiltà umana*'nın gayesi, hususî gayeler beyninde uzun ve mudil bir teşriki mesainin neticesidir, diğer birçok hu-

susî gayelerin terki bidir. Tabiî noksanlığını yenebilmek için, insan, birçok şeye muhtaçtır. Bu şeylerden herbiri, takip olunacak hususî bir gaye sıfatıyla, insan faaliyetinin tabiî hedefleri olurlar. Bu gayeleri elde edebilmek hususunda müşterek bir çalışma suretiyle, insan, gittikçe nakiseden âri olur; binaenaleyh, ihtiyaçların taaddüt etmesinin neticesi olarak, insan farklı veya müşabih birtakım faaliyetlere iştirak eder. Bu ihtiyaçlar meyanında hiç kimsenin, insanlık vasfını zayi etmeksizin, vazgeçemeyeceği ihtiyaçlar mevcuttur; bunlar, zarurî olduklarından dolayı, hakikaten tabiî olan ve *Communitates* denilen ihtiyaçlardır. Bunlar arasında, bilhassa, şu ihtiyaçlar vardır: *Communitas domestica* (domus = ev); *communitas vicinia* (vicus = köy); *civitas* (şehir) ve *regnum* (kırallık). İnsan, bizzarure, bu *communitas*'ların herbirine tâbidir. Yani bir aileye, bir köye, bir şehire ve bir kırallığa mensuptur. İnsan, *civiltà umana*'ya, en dar olan aileden, en geniş olan kırallığa kadar giden *communitates particulares* (hususî topluluklar) silsilesi vasıtasıyla iştirak eder: birincisinin gayesî terbiyevî, ikincisinin iktisadî, diğerlerinin ise siyasîdir. *Civitas* ve *regnum* dâhilinde, insanlar, daha kesif ve daha mudil bir teşriki mesai vasıtasıyla, hususî ve müşterek nakiselerine hâkim olabilirler ve insan gibi yaşayabilmek, yani mes'ut olabilmek kabiliyetini tamamen iktisap ederler.

Hulâsa, Dante, Aristoteles'in *communitas perfecta et per se sufficiens* (mükemmel ve kendi kendine kifayet eden topluluk) fikrine, —ki, muayyen bir devreye hâs olmakla beraber, *regnum* bunun hususî bir şeklinden ibarettir— polis veya muhtar Devlet telâkkisine, rücu etmektedir. *Regnum*, şehir (*civitas*) den daha fazla bir şeydir; daha müstakar ve daha sakindir. Böylece, ayrı bir muhtar Devlet olmak sıfatıyla, *civitas*, *communitas particularis*'lerin vücuda getirdikleri silsilede, *regnum*'dan daha aşağı bir mevki işgal eder şu halde *communitas per se sufficiens*'lerin en esaslı ve yüksek şekli, *civitas* değil *regnum*'dur.

Kuvvetlenmiş ve büyümüş bir *civitas*'tan ibaret olan bu *regnum*, ortaçağ Aristoteles felsefesini sadıkane bir surette takip eden Dante'ye göre, muasır tarihî şerhiyette mevcuttur. Yani, İtalya'da, Napoli ve Sicilya Kırallıklarında (*regna*) ve hariçte ise, Fransa ve İngiltere Kırallıklarında, yani millî Devletlerde müşahede olunmaktadır. Binaenaleyh, denebilir ki, Dante'ye göre *communitates perfecta et per se sufficientes*, tam bir şekilde, şöyle tarif olunurlar: «Müşterek ta-

rihî bir menşe rabıtasıyla, ve Dante'nın *civitas* dediği, dâhilî bir örf, an'ane ve dil müşareketiyle birleşmiş olan insanlardan tereküp eden her topluluk veya her millet». Regnum'un gayesi, hayatta huzur ve istikrarı temin edebilmek maksadiyle, dana geniş siyasi bir teşkilât dâhilinde, herkesin hususî muhtariyetini muhafaza altına almaktır. Muhtar Devlet, fertleri tabii olarak bu gayeye sevk etmelidir. Dante'ye göre muhtar Devletin ideal şekli, saadet ve sulh içinde yaşamış olan eski Firenze'dir (Paradiso, XV. 130).

c) *Civitas ve Regnum'ların tarzı teşekkülleri.* Civiltà umana'da insanların birbirlerine müsavi olmadıkları ve farklı ferdî kabiliyet ve temayüllere malik buldukları fikri mündemiçtir; bundan da, faaliyet hayatlarını yaşayabilmek için, insanların sınıflara, mesleklerle ayrılmaları icap ettiği neticesi çıkar. Bu tefrik iki kategoride tecelli eder: idare edenler, ki sayıca gayet azdırlar ve idare edilenler, ki adet itibariyle çokturlar (Conv. IV. 4; Mon. IV. 9, I. 5). İtaat mecburiyeti, umana civiltà, ve binaenaleyh muhtar Devlet, dânilinde nizam ve intizamın zarurî şartlarından biridir. Her communitas, bir hükûmeti (regimen) istilzam eder; bu hükûmet, âzalarının adedi ne kadar olursa olsun, tek olmalıdır, bizzat topluluğun iradesi demek olan tek bir irade halinde hareket etmelidir (*voluntas una dominum et regulatrix omnium aliarum in unum* = diğer bütün iradelere hakim olan ve bunları bir irade halinde tanzim eden tek bir irade). Regimen'in bu esas vahdeti, daima ve bizzarure bir şahıs tarafından temin olunmak icap etmez. Bazı civitas'larda, regimen, mütaaddit eşhstan mürekkeptir; bu vaziyette, bir cumhuriyet mevzuubahistir. Bir civitas'ın regimen'i ya bir kiralıyet, ya bir demokrasi veya bir aristokrasi olur. Civitas veya regnum'ların regimen'ine bütün vatandaş veya tebaalar riayet etmekle mükelleftirler. İcrayı hükûmet etmek, bir salâhiyetin istimalinden çok, bir fonksiyonun ifası demektir. Dante'ye göre, regimen, tebaalar tarafından bir ekseriyet marifetiyle tevkil olunan kimselerin değil, fakat, her communitas dâhilinde, icrayi hükûmet etmeğe tabiaten ehil olarak doğan (*apti nati ad principari*) veya hükûmeti idare etmek için hususî hasletlere malik bulunan (*dispositi ad regendum*), hulâsa tabii olarak bu hususa en iyi bir surette tahsis edilmiş olan kimsenin veya kimselerin uhdesinde olmak lâzımdır; böylece, Dante, Aristoteles'in telâkkisini kabul etmektedir. Demek oluyor ki, bir communitas ve binaenaleyh bir Devlet, kendisini terkip eden fertler arasında en asîl olan şahısların sevk ve idaresinde bulunduğu takdirde, tabiatın zaruret ve icaplarına uygun bir surette nizamlanmış olur.

d) *Civitas ve regnum*'larda hukuk, adalet ve kanun. Dante, insanların, takip etmeleri icap eden gayeler bakımından, müsavi olduklarını kabul etmekle beraber, bu gayelere ulaştıracak vasıtalar bakımından, müsavi olmadıkları veya birbirlerine benzemedikleri telâkkisini, Thomas d'Aquin vasıtasıyla, Aristoteles'ten iktibas etmiştir. İnsanlar, tabii olarak, birbirlerine benzemezler, zira kabiliyetçe farklı olan uzuv ve havâs ile mücehhezdirler ve bu müsavatsızlıklar, umana civiltà'nın değişik şekiller arzemesini mucip oldukları gibi, aynı zamanda, bu umana civiltà'nın zarurî bir şartını da teşkil ederler. Bundan, bütün insanlar beyninde, tabiatın arzu ettiği ve insanların, tabiata karşı gelmedikçe, tadil edemeyecekleri bir rabıta, bir nispet, bir münasebet tevellüt eder. Tabii bir benzemezlikten doğan bu münasebet ise, müsavatın tabii bir teminatıdır. *Ius*'a, hukuka vücut veren bu münasebettir. Aristoteles ve Thomas d'Aquin'in telâkkisine istinat ederek, Dante, hukuku şöyle tarif eder: «*Ius est realis et personalis hominis ad hominum proportio, quae servata hominum servat societatem et corrupta corrumpit*» (Hukuk insandan insana olan aynî ve şahsî bir münasebettir; bu münasebete riayet edildiği takdirde cemiyet sağlamdır, ihlâl olunduğu takdirde cemiyet dağılır) (Mon. II. 5). *Ius*'u ihlâl etmek, Allahın arzu ettiği tabii nizamı ihlâl etmek demektir. *Ius naturale* (tabii hukuk) —ki *ius humanum* veya *positivum* (beşerî veya müspet hukuk) bunun şe'nî hâdiselere müşahhas bir tatbik şeklinden başka bir şey değildir— Thomas d'Aquin'in nazarında olduğu gibi, Dante'nin nazarında da, *ius divinum* (ilâhî hukuk) dan iştikak eder.

Umana civiltà, adalete riayet olunduğu ölçü ve nispette, muhafaza edilir. Adalet de, tabiat tarafından tanzim edilmiş olan hususlar hakkında, tabii nizama riayet etmek itiyadından ibarettir (*Servare ordinem naturalem in rebus a Natura positivum*). Objektif olarak adalet, «iğriliği tamamen bertaraf eden bir dürüstlük veya kaidedir; böylece, mücerret olarak telâkki edilen beyazlık gibi, az veya çok olamaz». Sübjektif olarak adalet, basit bir iradeden ibaret olmayıp, herkese kendisine ait olanı vermek suretiyle, bu dürüstlüğü tahakkuk ettirmek hususunda, hakikî bir itiyattır; bu ise bir fazilettir. Dante'nin lisanında, âdil insanla faziletkâr insan aynı mânayı ifade ederler, zira âdil olmak bir fazileti tatbik etmek demektir.

Objektif, yani insan hareketlerinin düsturu olarak telâkki olunduğu takdirde, bu dürüstlük veya kaide, insanların hepsi hakkında değilse bile, ekseriyeti hakkında, bizzarure, bir düsturun mevcudiyeye-

tini tazammun eder. Kanun, icrayi hükûmet etmeğe ehil ve kabiliyetli olan şahıslar tarafından, tabiî ve insanî adalet prensiplerinin, mektup veya gayrimektup bir şekilde, kat'î bir surette, tespit olunmasıdır ve idare olunanlar bu prensiplere tabiaten itaat etmekle mükelleftirler (Con. IV. 24). Hukuk gibi, kanun da —ki hukukun şifahî veya tahrirî bir şekilde tespit olunmasından ibarettir— aynı zamanda tabiî ve insanîdir ve dolayısıyla de ilâhîdir. Tabiî adalet, siyasî tedbirler vasıtasıyla, kanunî adalete yani kanuna inkılâp eder; bu kanun, insanların ef'al ve harekâtını frenler ve hudutlar. Ercole'nin tebarüz ettirdiği veçhile, Dante'nin telâkkisinde, hukuk ahlâktan tamamen farklı olmakla beraber, ahlâk hukuka muhtaçtır.

Demek oluyor ki, Devletin menşei insan olmakla beraber, Devletlerin gayesi nizam ve intizam, hürriyet ve adaleti tanzim etmektir. Ancak bu gayeye ulaştıracak yegâne vasıta cihanşümül kıraliyettir ve bu kıraliyet memleketlerin ve millî kanunların muhtelif olmasıyla sadece kabili telif olmayıp, bu vaziyeti tazammun dahi eder.

2. Hükûmet şekilleri:

Bu mevzuda da Dante'nin telâkkisi Aristoteles'in fikirlerine istinat etmekle beraber, bu fikirlere beklenmedik bir şümül vermektedir.

İçtimaî rejimin istilzam ettiği hükûmet şekilleri, kıraliyet, aristokrasi ve demokrasiden ibarettir. Alighieri, Aristoteles'in eserlerinde bu muhtelif hükûmet şekillerinin tariflerini bulmuş ve bunları, tekrarlamayı zait addederek, aynen kabul etmişti. Bunun gibi, o devirde cereyan eden hâdiselerde, imparatorluğun üstün iradesi altında, mütaaddit ve muhtelif kırallık ve cumhuriyetleri, aristokratik ve demokratik rejimleri görüyordu. Fakat, Yunanlı filozofun eserinde, iyi hükûmet şekilleriyle fena hükûmet şekilleri arasındaki tefriğe tesadüf etmişse de, hükûmet şekillerinin tereddi etmesine mâni olacak çarelere, bu eserde, rastlamamıştı. Bilâkis mütemadiyen harb halinde bulunan kırallıklar, tahrip olunan şehirler görüyordu. Bunun içindir ki, ortaçağ imparatorluğunda ilâhî tabiatın vahdetine ve dünyanın umumî nizamına tetabuk eden üstün bir Devlet şeklini tahayyül ediyordu. Nev'i beşerin yegâne rehberini, Devletle fert arasındaki bütün ihtilâfların muslihini, Aristoteles'in derpiş edemediği, fakat siyasî teşekküllerin ifsadına karşı iradei ilâhiyenin ifşa ve ihdas eylediği çareyi, Dante, cihanşümül imparatorlukta görüyordu.

Bu husus Monarchia'nın gayet karakteristik bir pasajından istih-

raç olunabilir (Mon. I. 12). Bu pasajda denilmektedir ki, insan hürriyetini ihlâl eden bütün tereddi etmiş hükûmet şekillerine, yani istibdat, oligarşi ve demagoji'ye, mâni olabilmek ve muhtelif vasıtalarla hürriyeti temin etmeğe matuf olan iyi hükûmet şekillerine, yani kiraliyet, aristokrasi ve demokrasiye, vücut verebilmek, ancak, diğer bütün kırallar, cumhuriyetler ve hükûmetlerin fevkinde yükselen, tek ve cihanşümül bir hükümdarın mevcudiyetiyle mümkün olabilir. Zira bu hükümdar herkesin iyi olmasını arzu eder, bu ise fena bir hükûmet şeklinin mevcudiyetiyle kabili telif değildir (27).

Böylece, Dante'nin, kendisinden evvel ilmî bir surette tetkik edilmiş olan ve hırs ve tamahın tesiri altında kaldığı takdirde, tabiaten ifsat olunmağa müstait bulunan, hükûmet şekillerinden uzun uzadıya bahsetmemesi keyfiyeti, kolayca anlaşılabilir. Fakat en yüksek adaleti temsil eden ve düşmanı olmıyan cihanşümül hükümdar, hükûmet şekillerinin tereddi etmesine göz yumamaz. Binaenaleyh, Dante, bazılarının iddia ettikleri gibi, kiralî hükûmet şeklini tercih etmiş değildir, zira bütün hükûmet şekilleri ifsat olunmağa müstaittirler ve ancak cihanşümül kiraliyet iyi bir hükûmet şeklinin tereddi etmesine mâni olabilir:

3. Dante ve İtalya (28):

Dante'yi tetkik eden müellifler beyninde, gayet ihtilâflı olan bir mesele de, Dante'nin nazarında bir millet olan İtalya'nın, aynı zamanda, imparatorluğun cihanşümül ve beynelmilel otoritesine tâbi diğer Devletler gibi, bir Devlet, bir regnum olup olmadığını bilmek hususuna taallûk eder. Bu mebhaste mevzuubahsolan nokta, Dante-

(27) Mon. I, 12: «Genus humanum solum imperante Monarchia sui et non alterius gratia est: tunc enim solum polities dirigantur oblique, demociatie scilicet, oligarchie atque tyrannides, que in servitute cogant genus humanum, ut patet discurenti per omnes; et politicant reges, aristocratici quos optimates vocant, et populi libertatis zelatores, quia cum Monarcha maxime diligit homines... vult omnes bonos fieri: quod esse non potest apud oblique politicantes... Et huiusmodi politica recte libertatem intendunt, scilicet ut homines propter se sint.»

(28) *Flori*: Dell'idea imperiale di Dante e l'Italia nel concetto politico dantesco. — *Vossler*: La Divina Commedia studiata nella sua genesi e interpretata (trad. Jacini Baro), cilt I, s. 533 ve müt. — *D'Ovidio*: Il patriotismo nazionale di Dante (Riv. d'Italia). — *Reade*: The political Theory of Dante, Oxford, 1916, s. XIII ve müt. — *Ercole*: Il pensiero politico di Dante, I, s. 11 ve müt. — *Solmi*: op. cit., s. 205 ve müt.

nin, hiç şüphesiz kabul etmiş olduğu veçhile, İtalya'yı tam mânasiyle siyasî bir vahdet olarak telâkki edip etmediği meselesidir.

Vossler'e göre, Dante'nin nazarında, İtalya mefhumu cihanşümül imparatorluk mefhumu tarafından tamamen massolunmuştur. Eğer Dante İtalyan zihniyetinde bir millî vahdet şuurunun uyanmasına hizmet etmişse, bu hizmeti siyasî doktrinin haricinde ve eserinin yalnız bedîî, filolojik ve ümanist kısmında, yani edebî faaliyetinde aramak icap eder.

Bilâkis, *Ercole*'ye göre Dante'nin imparatorluk hakkında telâkkisi, İtalyan milletinin siyasî vahdeti fikrini inkâr veya massetmek şöyle dursun, bu vahdeti zarurî ve tabîî olarak tazammun eder. Dante'nin nüfuz edici telâkkisine göre, İtalya yalnız cihanşümül imparatorluğun merkezini değil, fakat imparatorluğun içinde ve imparatorluğa karşı, tam mânasiyle muvahhit ve muhtar, bir Devlet teşkil edecekti. Feodal Devletten Dante'ye kadar, İtalya'nın siyasî tarihini kısaca gözden geçiren *Ercole*, Dante'nin telâkkisinde, bütün İtalya'nın tek bir regnum teşkil eylediğini iddia eder. Romalıların imparatoru sıfatıyla taç giymeden önce, Alman kralı, İtalyan kralı oluyor ve imparator sıfatıyla bütün dünyayı idare etmekle beraber, İtalya kralı sıfatıyla, yarımadayı, doğrudan doğruya idare ediyordu; böylece İtalya kendi vahdetinin nazarî ve amelî esasına malik bulunuyordu.

Bu son nazariyenin cazip olduğunu kabul etmekle beraber, *Solmi*, bunu reddeder. Dante'nin zamanında, diyor *Solmi*, Lombart'lar ve Frank'lar devrindeki feodal İtalya artık çok uzak bir mazi idi. Milâno veya Monza'da kralın taç giymesi, artık bir zamanlar haiz olduğu mânayı ifade etmiyordu. İtalya'da, bir taraftan şehir ve prenslerin hususî hükûmetlerini birbirine bağliyacık ideal bir rabita, ve diğer taraftan da, İtalya'nın siyasî parçalanmasına mâni olacak veya bunu hafifletecek, imparatorluğun cihanşümül hükûmeti mevcut değildi. Halbuki, bu parçalanma, komünler devrinde, İtalya'nın mümeyyiz vasfını teşkil ediyordu. Alman kırılları, XI inci asrın başından beri, ortadan kalkmış olan bir müessesenin bakiyelerini yeniden elde etmek için boş yere uğraşıyorlardı. Komünler müstakil birer teşkilât vücuda getirmişlerdi. Frederik Barbaros, imparatorluğun feragat ettiği ve başkalarının gaspeyledikleri âmme hâkimiyeti haklarını, tekrar eline geçirebilmek için, bu komünlere karşı uzun ve faydasız bir mücadeleye girişmişti. Milâno'da İtalya Kralı sıfatıyla değil, fakat Romalıların Kralı sıfatıyla taç giymesi, fiilî bir saltanat üzerinde tasarruf etmek değil, fakat sadece bir unvan, bir şeref, im-

parator sıfatiyle taç giymeden önce yapılması gereken, an'anevî bir merasim demektir; zira İtalya'nın kendine hâs bir mevcudiyeti, bir hâkimiyeti yoktu. Alman Kırâlı'nın, İtalya'ya nispetle, haiz bulunduğu hâkimiyet hakları, münhasıran imparatora ait olan haklardı; bunlar da, Roma İmparatorlarına halef olmaları ve Justinianus'un vaz'ettiği metinleri kendilerine mal edinmelerinden tevellüt ediyordu. Bunun içindir ki Milâno veya Monza'da taç giyip de Roma'da başına imparatorluk tacının geçirilmesini bekliyen Alman Kırâlı, ancak Romalıların kırâlı idi. Henri VII bile Milâno'da «Rex Romanorum» (Romalıların Kırâlı) tacını giymişti ve bu sıfatla, yani imparatorluk hakları namınadır ki Alighieri onu selâmlamıştı. Artık hâtırası bile kaybedilmiş olan eski Regnum Italicum (İtalya Kırallığı) un herhangi bir halefi mevzuubahis değildi. Eğer Dante, eski Roma ve Barbar teşkilâtının vârisi olarak, bir İtalya Kırallığını düşünmüş olsaydı, «De Vulgari Eloquentia» da «Aula Regia»nın, «Curia Italiae»nin dağılmasından değil inhilâlinden, ve Henri VII ye yazdığı mektupta «Imparatoriae Majestas»tan değil kırâlı otoritesinin salâhiyetlerinden bahsedirdi.

Herhalde şurası münakaşadan âridir ki, Dante, siyasî olmasa bile, mânevî bir vahdet olarak telâkki ettiği İtalya'ya, sefalet ve tahribata son verecek olan, sulhu iade etmek fikrine saplanmıştı. Dante İtalya'yı «Nave senza nocchiero in gran tempesta» (büyük fırtınaya tutulmuş kaptansız gemi) olarak tarif etmiyor muydu?

B. *Cihanşümül Devlet veya imparatorluk nazariyesi (Monarchia):*

Muhtar (autarchique) Devlet ile diğer communitas'lar, umana civiltà (beşer cemiyeti)nin, herkesin saadetini temin etmesine kâfi gelmezler mi? Tam bir surette inkişaf edebilmek için tazammun ettiği teşriki mesai ile, şehir hayatı, bütün siyasî meseleleri halle medar olamaz mı? Hayır. Şehir hayatı, Dante'nin tabii autarchique Devlete müncer olan siyasî telâkkisinde, ancak ilk merhaleyi teşkil eder. Civitas ve regnum'ların fevkinde, Dante, üstadane bir şekilde nazariyesini tesis etmiş olduğu, cihanşümül kırâliyeti vaz'eder.

1. *Cihanşümül kırâliyetin ispatı:*

a) Dante, cihanşümül bir kırâliyetin lüzumlu olduğu hususunda ısrar eder. Bu kırâliyetin lüzumu, civitas ve regnum'ların tabii olarak fertlere mes'ut bir hayat temin etmeğe muktedir olamamala-

rından değil, fakat insan ruhunun malik olunan ülkelerle hiçbir zaman tatmin olunamamasından ve daima fütuhât şereflerini arzu etmesinden ileri gelmektedir. Bu doymak bilmiyen hükmetme ihtirası (dominans cupido), Divina Commedia'da, Dişi Kurt'la (La Lupa) temsil olunmuştur. Bu ihtiras bütün fenalıkların köküdür ve adalete karşı insan ruhunda mevcut olan tabii temayül hissini tahrip etmektedir. İhtirası kaldırınız, adalete karşı koyacak hiçbir engel kalmaz. Bu cupiditas (ihtiras, tamah) in menşei ise tabii değildir. Âdem'in günahı (culpa vetus = ilk günah; lapsus primorum parentum = ilk ebeveynin hatası) neticesi olarak mütaakıp nesillere intikal etmiştir. Bunun içindir ki ister demokrasi, ister oligarşi veya istibdatla idare olunsunlar, birbirinden ayrı olan bütün muhtar Devletler, kendi hususî menfaatlerini güderler ve ülkelerinin hudutlarını tecavüz ederek insanları boyunduruk altına almak isterler. Felâketlerin en büyüğü olan harbi doğuran bu vaziyete bir çare bulmak iktiza eder. Bu ise, zümrelerin farklı menfaatlerinin fevkinde, bütün nev'i beşerin müşterek menfaatlerinin müdafaasıyla tavzif kılınmış bir otoritenin mevcudiyetiyle kabildir. Şu halde insanların hususî birtakım gayeler uğrunda harcanmamaları ve kendi kendilerini idare etmeleri isteniyorsa, tek bir hükümdarın vücudu zarurî olarak lâzımdır.

Böylece Dante, cihanşümül imparatorluğun lüzumu hakkındaki dogme'ü vaz'eder. Bu imparatorluk da *perfecta et per se sufficient* bir *communitas*'tır, fakat civitas ve regnum'ların fevkinde yükseldiği ve bunları itmam ettiği için, bunlara nazaran, çok daha mükemmel ve çok daha müstakildir. Gerçekten, her türlü ihtirastan tamamen âri olan insan, ancak, her şeye malik bulunması hasebiyle, artık hiçbir şeye tamah edemeyecek olan şahıstır. İşte Dante'nin tahayyül ettiği tek kiral, salâhiyeti hudut tanımayan hükümdar, böyle bir şahıstır. Cihanşümül hükümdar, hudutsuz bir salâhiyete maliktir; şu halde kendisinin tecavüz edebileceği bir hudut yoktur. Cihanşümül hükümdarın hiçbir ihtirası olamaz; şu halde adalet kayıtsız ve şartsız hâkimdir. Bütün insanların en kıymetli menfaatleri, sulh içinde yaşamaktır (Mon. I. 4); tamahtan âri olan bir hükümdarın mevcudiyeti, herkes hakkında adaletin carî olabilmesi için, zarurî bir şarttır. Bütün dünya için tek bir imparator mevcut olmak iktiza eder, çünkü hükümdarın düşmanı olmamalıdır.

Böylece Dante, münferit *communitas*'lardan çok daha ileriye gitmektedir. İnsanın nihaî gayelerine ulaşabilmesi bakımından, cihanşümül bir insan cemiyetini zarurî addetmektedir. Her fert, muha-

kemesini kullanmak suretiyle, bilgi edinmeğe çalışır, fakat edinebildiği bilgi, nev'i beşerin edinebileceği mecmu bilginin ancak pek küçük bir kısmını teşkil eder. Bu mecmu bilgiyi, hiçbir fert, hattâ hiçbir insan zümresi, tamamen tahakkuk ettiremez. Ancak heyeti mecmuasiyle nev'i beşer bu iddiayı dermeyan etmek hakkını haizdir; fakat böyle bir neticeye varabilmesi için, nev'i beşerin, kendine hâs bir mevcudiyeti haiz bulunan, cihanşümül bir topluluk sıfatiyle mevcut olması şarttır. Bu şekilde, bir kül olarak, telâkki olunan nev'i beşerin icra edeceği faaliyetin hususî gayesi hiçbir fert, hiçbir aile, hiçbir komün, hiçbir şehir, hiçbir kırallık tarafından tahakkuk ettirilemez; zira, kendisini terkîp eden ferdî müdrikelerin çokluğu dolayısıyla, nev'i beşer, mevcudiyetinin her anında, mümkün müdrike (29) nin bütün kudret ve kuvvetini mevkii fiile koyabilecek vaziyettedir. Böylece, Dante'ye göre, nev'i beşer bütün ferdî mümkün müdrikelerin vücuda getirdikleri cihanşümül bir cemiyetten tereküp eder. Aristoteles'in dediği gibi, bir silsilei meratibe tâbi olan her taaddüt, evvelemerde, tanzim edici bir prensibi, ve bilâhare, tanzim ve idare olunan varlıkları tazammun eder. Bu hakikat yalnız filozof tarafından değil, fakat istikraî muhakeme tarafından da tespit olunmuştur. «Açıktır ki, evvelce de söylenildiği veçhile, bütün nev'i beşer tek bir gayeye doğru yönelmiştir. Binaenaleyh bir kimsenin emretmesi, bir kimsenin idare eylemesi icap eder; ve bu şef, kıral veya imparator diye tevsim olunmalıdır (Humanum genus potest regi per unum supremum principem, qui est monarcha). Şu halde, açıktır ki, dünyanın iyi bir şekilde mevcudiyetini idame ettirebilmesi, kıraliyetin veya imparatorluğun mevcudiyetini istilzam eder» (Mon. I. 4).

b) Bu bürhanlara Dante, mükemmel bir *adaleti* temin etmek lüzumundan istihraç eylediği, başka delilleri de ilâve eder. İhtilâfların zuhur edebileceği her yerde bir mahkeme bulunmak iktiza eder; aksi halde mükemmel olmıyan, devasız bir şekilde, mevcut olur, bu ise imkânsızdır. Böyle bir ihtilâf, birbirine tâbi olmıyan hükümdarlar arasında da, gerek kendi kusurları, gerekse tebaalarının kabahati yüzünden, zuhur edebilir; bunlar hakkında da bir hüküm verilmek icap eder. Bunlardan herbiri müstakil olduğundan, hiçbir diğerrinin hattı hareketini tetkik edemez; bir kimse kendisine müsavi olan bir şahsın haklı veya haksız olduğuna karar veremez; şu halde daha vâsi

(29) *Mümkün müdrike* skolâstik felsefe lisanında, her şeyin şeklini veya cinsini anlıyabilme imkânına malik bulunması sıfatiyle, beşer müdrikesini ifade ediyordu: «Eo quod potens sit recipere rerum omnium species.»

ve her iki hükümdarı kendine tâbi kılan bir kaza hakkının mevcudiyeti iktiza eder. Ya bu ihtilâfı muslihane bir surette halletmekten vazgeçmek, yahut, vereceği hükümle, doğrudan doğruya veya bilvasıta bütün ihtilâfları halledecek olan, bu üstün hâkimi kabul etmek icap eder. İşte bundan dolayıdır ki cihanşümül imparator veya kiral dünya için lüzumludur. Fenalık hükümdarların taaddüdünden tevellüt ettiğine göre, tek bir hükümdarın mevcut olması lâzımdır. Mükemmel adalet bu hükümdarın vücudunu istilzam eder. Bir tek hükümdarın temin edeceği adalettir ki, bu dünyada kemale erişebilir. Hükümdar mevcut oldukça adalet mükemmeldir veya mükemmel olabilir.

c) *Hürriyeti* yalnız kiralıyet tahakkuk ettirebilir (Mon. I. 12). Gayet büyük bir hürriyetten müstefit olduğu zamandır ki, insan şahsiyeti, mükemmel bir hale ulaşabilir. Fakat insan bu hürriyete ancak, nev'i beşeri köle menzilesine indiren demokrasi, oligarşi veya istibdat gibi fena hükümetlerin hepsine mâni olabilen, hükümdarın idaresi altında kavuşabilir. Hükümdar bütün insanların iyi olmasını ister, bu ise fena siyasî rejimlerde tahakkuk edemez. Normal hükümetlerin gayesi hürriyettir; konsül için vatandaşlar, kiral için millet yoktur, bilâkis konsüller vatandaşlar için, kiral millet için ihdas olunmuşlardır. Bunun gibi, hükümet kanunlar için değil fakat kanunlar hükümet için yapılmıştır. Kanun dairesinde yaşayan fertler vâzı kanun için yaratılmamışlardır, bilâkis vâzı kanun fertler için meydana getirilmiştir. Hükümdar herkesin hizmetkârı ve hâmîsi olarak telâkki olunmalıdır.

Bir tek kimse tarafından yapılabilen bir şey, mütaaddit kimselerden daha iyi olarak, bir tek kimse tarafından yapılır, (*Quod fieri potest per unum, melius est fieri per unum quam per plura*) (Mon. XIV). İspatı: bir şeyi yapabilen kimseye A diyelim ve A ile B nin de aynı şeyi yapabileceklerini kabul edelim. Mademki A ile B tarafından yapılabilen bu şey, A tarafından yalnız başına yapılabiliyor, şu halde B ye müracaat etmemiz faydasızdır; B hiçbir istihsalde bulunmamaktadır, zira A, tek başına, bütün neticeyi tevlit etmektedir. Nev'i beşer de bir tek kimse tarafından idare olunabilir. Bu herhangi bir şehrin en ufak nizamnamelerinin bile yüksek hükümdar tarafından, doğrudan doğruya, ısdar olunması icap ettiğini ifade etmez. Şehirler ve kiralıkların, muhtelif kanunlarla tanzim olunması icap eden, muhtelif mahiyetleri vardır. Kanun, halka uygun olması ve ekseriya iklime göre tehalüf etmesi iktiza eden bir hareket kai-

desi olmalıdır. Bununla beraber, nev'i beşerin, bütün insanları alâ-kadar eden, müşterek noktaları da mevcuttur. Bunun içindir ki *sulhun muhafazası hususundaki mesail bir tek kanunla tanzim olunmalıdır*. Bu kanunu, münferit kırıllar, hükümdardan telâkki etmelidirler. Bu ameliye, yalnız mümkün olan değil, fakat ancak bir tek şahıs tarafından yapılabilen bir ameliyedir; aksi halde cihanşümül prensiplerde ahenksizliğin meydana gelmesi çok muhtemeldir. Musa da böyle hareket etmişti; mühim olmıyan mesail hakkında karar vermek işini mâdunlarına bırakır, bütün milleti ilgilendiren mühim hususatta ise bu hakkı kendisi için mahfuz tutardı. Bu müşterek kararlar ise muhtelif Musevî aşiretlerinde, hal ve vaziyete ve imkânlara göre, tatbik olunurdu.

d) Hükümdar *herkesin iradesini* tahakkuk ettirir (Mon. I. 15). Kendilerini yüksek bir gayeye götürecek selâmetli bir fiil hakkında, mütaaddit şahısların fikirleri arasında bir mütabakat tahaddüs eder. İrade bir kuvvettir, onu tâyin eden şey aklın istediği menfaattir. Elzem olan ve kökünü vâhitte bulan her mutabakat, iradeler bey-ninde hüküm süren ahenge bağlıdır. Mükemmel surette tanzim edilmiş olan nev'i beşer, iradelerdeki vahdete tâbidir. İradeler arasında böyle bir mütabakat ise, diğer bütün iradeler meyanında hâkim ve tanzim edici tek bir iradenin bulunmasıyla mümkün olabilir. Bu tek irade ise, iradesini bütün diğerleri üzerinde hâkim kılan ve bunları tanzim eden, tek ve cihanşümül bir hükümdarın bulunması halinde mevcut olabilir. Kıralityet dünyanın iyi nizamı için lüzumludur.

İlk ebeveynimizin düştükleri ve bizim bütün dalâletlerimizin sebebi olan ilk hatadan beri, böyle cihanşümül bir sulhun hükümran olduğu âlem, ancak Augustus devrinde tahakkuk edebilmiş, mükemmel bir kıralityet ancak o devirde mevcut olabilmıştır (Mon. I. 16).

Hulâsa, niza ve ihtilâf sebeplerini ortadan kaldırmak için, bir hükümdarın mevcut bulunması, yani bir otoritenin, bir yüksek kıraltın bütün dünya üzerinde hükümran olması iktiza eder. Her şeye malik olmasından dolayı, bu cihanşümül hükümdarın arzu edebileceği bir şey yoktur; bunun içindir ki kıraltları kırallıklarının fonksiyonu dâhilinde kalmağa icbar edebilir, yani Devletler arasında sulhu, şehirler arasında itilâfı, aileler içinde sevgiyi ve insana, elde etmek için doğduğu saadeti veren ihtiyaçların tatminini, temin eyliyebilir. Filhakika bir şefin bulunduğu her yerde nizam ve intizam vardır; imparator kumandanların kumandanıdır: herkes ona itaat eder ve kendisi diğer herhangi bir hâkimiyete kuvvet ve salâhiyet verir. Dan-

te'ye göre, bütün beşeriyet için adaletin, sulhun ve saadetin kabili mülâhaza olan yegâne teminatı imparatorluktur.

2. *İmparatorluk kime ait olmalıdır? (Translatio imperii). Bu hususta serdolunan üç nazariye:*

Nev'i beşere ahenk ve cihanşümül sulhu temin edecek tek bir imparatorluğun, bütün diğerlerinin fevkinde bir kudret ve salâhiyetin, lüzumunu ispat etmek kâfi gelemez. Bundan başka, bu yüksek vazifenin kime ait olacağını da tespit etmek icap eder ve bu husus evvelkinden daha kolay değildir.

O devirlerde birçok kimseler bu makama hak iddia ediyorlar, ve bu iddialarını tevsik sadedinde, kuvvetin büyük nüfuz ve tesiri, Papanın takdisi, Roma milletinin tarihî hakkı gibi birtakım izah tarzlarını ileri sürüyorlardı. Bu hususta müdafaa olunan üç noktai nazar mevcuttu: 1. Papalık makamının ve buna taraftar olan Curialiste'lerin noktai nazarı. Buna göre, tek ve gayrikabili taksim imparatorluk, Constantinus ve onun tesis ettiği şehirle birlikte, payitah-tını değiştirmiş ve Romalılarından Yunanlılara geçmiştir. Bunu mütaakiben, Charlemagne zamanında, Frank'lara intikal etmiş ve Papanın takdir salâhiyetinin neticesi olarak, Othon I den itibaren, Almanlara geçmiştir. Almanya'nın idare ettiği ülkeler üzerinde haiz olduğu hak ve Alman prenslerinin bu ülkeleri idare edecek olan kimseyi intihap etmek hususundaki hakları, Papanın serbest ve binnetice kabili istirdat bir müsaadesinden fevellüt etmektedir. 2. Alman siyasetinden mülhem olan Cermen noktai nazarı. Almanya'nın hakkı, fütuhata ve uzun zamandan beri devam etmekte olan, hâkimiyete istinat eder. Mer'î bulunan âmme hukuku mucibince, imparatoru intihap etmek ve böylece dünyanın başına, muayyen bir millete mensup olan ve bu milletin düşünüş ve menfaatlerini temsil eden bir hükümdarı getirmek imtiyazı, yalnız Alman prenslerine aittir. Binaenaleyh halen mevcut olan Frederik ve Henri'lerin imparatorluğu Augustus, Traianus ve Constantinus'ların imparatorluğunu, meşru bir surette, devam ettirmektedir. 3. Dante, tamamen orijinal olan, üçüncü bir noktai nazar ileri sürmektedir. Bu tez şöyle telhis olunabilir: Romalılar imparatorluğa meşru bir şekilde hâkim olmuşlardır. Bu millet hâlâ imparatorluk otoritesinin müstevdasıdır, ve bu otoritenin tevcihi hususunda, onun reyi alınmak icap eder. Şu halde, kendi fikrinin doğruluğunu ispat etmek için, Dante'nin gerek Papalık noktai nazarının gerekse Alman tezinin istinat ettikleri esasları çürütmesi lâzımgelmektedir.

3. *Meşruiyet ve Roma İmparatorluğu: Roma milleti cihanşümul imparatorluğun meşru vârisidir:*

Bu hususta Dante birtakım kaziyeleri ele alır:

a) Roma milleti tabiat tarafından icrayı hükûmet etmek için yaratılmıştır (*Romanus populus a natura ad imperandum ordinatus fuit*). Tabiat, kastettiği yüksek gayenin tahakkukuna hizmet edecek vasıtalarla iştigal etmiştir. Aristoteles, bazı kimselerin emir ve bazılarının ise itaat etmek için doğmuş olduklarını söylemiştir. Bunun gibi, tabiatın emretmek için bir mahal ve bir milleti tâyin etmiş olduğu şüphesizdir. Bu mahal Roma ve bu millet de Roma milletidir. Virgilius şöyle demiştir: «Romulus, unutma ki vazifen milletlere hükmetmektir, vasıtaların şunlar olacaktır: sulh kaidelerini mer'î kılmak, itaat eden mağlûpları affeylemek, mağrurları yola getirmek» (Eneide, VI. 848).

b) Roma milleti, dünya imparatorluğu için mücadele eden, yani hâkimiyet peşinde koşan bütün milletleri mağlûp etmiştir. «Bu hâkimiyet ancak Roma milletine nasip olmuştur; ilk ve yegâne olarak mücadeleyi o kazanmıştır» (Mon. II. 9). Âsurîler Kralı Ninus ve karısı Semiramis, bütün Asya'ya hâkim oldular, fakat Garba hükmedemediler. Mısır Kralı Vesoge, dünyanın ancak yarısına hâkim olabildi ve İskitler tarafından mağlûp edildi. Pers Kralı Keyhusrev, Babil'i tahrip etti, fakat projelerini tahakkuk ettiremeden bozguna uğradı. Dârâ'nın oğlu Serhas yarı yolda durduruldu. Makedonya Kralı İskender, muvaffakiyete en çok yaklaşan olmuşsa da, muzaffere ilerleyişinin ortasında öldü. Yalnız Roma, bütün kâinata hâkim olabildi. Roma milleti dünya imparatorluğu için savaşan bütün «atlet» leri mağlûp etti. Böyle bir muvaffakiyet ise, ancak Allahın arzu ve inayetiyle, yani meşru bir şekilde, elde olunabilirdi. Roma milleti, gayesini takip ederken, harb kaidelerine daima riayet etmiştir, bu ise fütuhatını meşru kılar (Mon. I. 12).

c) Roma milleti, imparatorluğu gaspetmiş değildir, onu *de iure* (bihakkın) *fethetmiştir* (Convivio ve Monarchia). Roma'nın, hukukan değil, sadece silâhlarının kuvvetiyle muzaffer olduğu, haksız yere, iddia olunmuştur; bunun içindir ki bazı milletler Romalıların hâkimiyetine karşı gelmişlerdir. Fakat bu mülâhaza yanlıştır. Sadece hukukandır ki, Romalılar, bütün milletlerin üzerinde bir imparatorluk tesis etmişlerdir (De iure acquisivit imperium = hâkimiyeti

hukukan iktisap etmiştir). Filhakika, diğer milletlere hükmetmek, en asıl olan millete nasiptir. Bu asıl millet ise, Romalılar olduğundan, bu vazife onlara aitti. Herhangi bir üstünlük, bir faziletin mükâfatıdır. En yüksek idare ve hâkimiyet de en üstün asalette aittir. Eski-lerin şهادeti bu üstün asaleti ispat eder. Virgilius, ünlü kiral Enea'nın Romalıların atası olduğunu beyan ve Titus Livius da bunu tasdik eder. Mizacından ve faziletinden dolayı, Enea'nın sahip bulunduğu asalet, veraset yolu ile, Romalılara intikal etmiştir (Mon. II. 3). Enea, akdettiği evlenmeler bakımından da asıldır, zira, sıra ile, Creusa, Didonis ve Lavinia ile evlenmiştir.

d) Bu imparatorluk meşrudur, çünkü Allah tarafından arzu edilmiştir. Bir iyilik olan hak, evvelemirde, Allahın müdrikesinde mevcuttur, Allah tarafından istenmiştir: ilâhî bir iradedir. Bu iradeye uygun olmıyan bir şey hak olamaz, ve ilâhî iradeye uygun olan her şey haktır (Mon. II. 2). Gelişmesine birtakım mucizelerin yardım ettiği varlık, Allah tarafından istenmiştir ve binaenaleyh meşru bir şekilde mevcuttur. Mucize, herhangi mutavassıt bir illetin müdahalesinden âri olarak, Allahın doğrudan doğruya müdahale etmesidir. Roma İmparatorluğu en yüksek mertebesine birtakım mucizeler sayesinde erişmiştir. Binaenaleyh Allah tarafından istenmiştir ve binaenaleyh meşru idi ve halen de meşrudur. Titus Livius, Lucanus, Virgilius gibi müverrihler, bu ilâhî müdahalelere mütedair, birçok emsal zikretmektedirler ve bu müdahaleler imparatorluğun gözle görülebilen ş'niyetini daha çok kat'ileştirmekte ve tevsik eylemektedirler.

e) Roma İmparatorluğu, aynı zamanda, hukuku beşeriyeye de istinat eder. Hukukun temin etmeyi istihdaf ettiği şey, müşterek menfaattir; müşterek menfaati istihdaf etmiyen bir hukukun mevcut olabilmesi imkânsızdır. Kanunları meşru kılan husus âmme menfaattir. Bütün kanunların gayesi vatandaşların menfaati olmalıdır; aksi takdirde bunlar muhtevaları ve mevzuları itibariyle, yani madde-ten, kanun değil, sadece şeklen kanun olurlar. Romalılar âmme menfaatini istihdaf etmişlerdir, binaenaleyh gayeleri hukuka mütevec-cihti. Sadece sulh ve hürriyet aşkı ile hareket eden Roma milleti, bazan kendi menfaatini ihmal etmiş ve nev'i beşerin menfaatini aramış ve temin eylemiştir. Bu hattı hareketin delilleri Roma tarihinde mebzuldür.

4. *Constantinus'un hibesi hukukan kıymetsizdir:*

Dante, imparatorluğa hak iddia eden her iki tarafın da delillerini çürütmek istemiştir.

a) Alman tezine karşılık olarak Dante, mer'î âmme hukuku kaidelerine nazaran, Romalıların Kırallı unvanını Almanlardan almış olan kimsenin imparatorluğa hak iddia edebileceğini kabul etmekle beraber, bunu, ahval ve şeraitten münbais, muvakkat bir sureti hal olarak telâkki eder. O, bir Alman İmparatorunu değil, fakat muayyen bir milletin menfaatini gütmeyen bir imparatoru methüsena eyler. Bu imparatorun esas istinatgâhı, menşei, İtalya ve bilhassa Roma'dır. İmparatorun hâkimiyeti, ne Alman prensleri tarafından intihap edilmesinden, ne de Papa tarafından takdis olunmasından itibaren değil, ancak mukaddes İtalyan toprağına ayak basması anından itibaren başlar. Bunun içindir ki Dante, İtalyan hududunu geçtiği zaman, Henri VII yi şu cümle ile karşılamıştı: «İtalya'nın zevci, dünyanın tesellisi, İtalyan milletin medarı iftiharı.»

b) Papalığın ve Curialiste'lerin, yani Papalık makamının üstünlüğü taraftarlarının, iddialarına karşı, Dante, bilhassa şiddetli hareket etmiştir. Papanın imparatorluk otoritesini tahdit eden veya bu otoriteye karşı koyan dünyevî bir hâkimiyete malik olmasını Dante reddeder. Dante, Papalık taraftarı olan ilâhiyatçıların, mukaddes kitapların tefsirinden, tarih ve mantıktan istihraç eyledikleri başlıca delilleri nakzeder ve hasımlarının artık bunlara istinat edememeleri için, sıra ile bunları cerheder. Ne ışık saçan iki yıldız (*) timsali, ne iki kılıç remzi, ne de Saul'un Süleyman tarafından hal'olunması, Papa muvacehesinde sivil otoritenin istiklâlini ispata medar olamaz.

Dinî mahiyeti itibariyle, Kilise, münhasıran imparatorluğa ve ikinci derecede sivil hükûmetlere (civitates, regna) ait olan, hâkimiyet haklarını kullanmak için lâzımgelen evsafa malik değildir. Bundan başka, gene hususî mahiyeti itibariyle, gayrimenkul mülkiyetine mütedair hakları istimal etmeğe de ehil değildir; bu mülkler fakirlerin malıdır ve Kilise, sadece bunların zilyedliğini, intifa hakkını haizdir; bu sıfatla bu mülkleri hakikî malikleri beyninde taksim etmekle mükelleftir. Hakikî istikametlerinden çevrilen bu mallar geldikleri yere dönmelidirler.

(*) «Roma Kırallı ve Roma Papa'sı» —Mon. III, 1— (Mütercimnin notu).

Dante, bilhassa, noktai nazarlarını müdafaa sadedinde, Curialiste'lerin istinat ettikleri hücceti tenkid eder: bu hüccet *Constantinus tarafından Papa Sylvestre'e yapılan hibe* olup, Curialiste'ler, bununla, Roma İmparatorluğuna ait olan hâkimiyet haklarının Papaya devir ve temlik edilmesine müsaade olunduğunu iddia etmekte idiler; bundan şu netice çıkıyordu ki, imparatorluk makamının asıl maliki Kilisedir ve kimse bu makamı işgal etmek hakkını, Kilise bu hakkı kendisine tevcih etmedikçe, iktisap edemez. Dante'ye göre, *bu hibenin hiçbir hukukî kıymeti yoktur*. Constantinus, imparatorluk haklarını devir ve temlik edemez ve Kilise de bu temliki kabul eyliyemezdi: *usurpatio iuris non facit ius* (hakkın suiistimali hak yaratmaz), zira hiç kimse haiz bulunduğu salâhiyeti, bu salâhiyetin fonksiyonuna aykırı hareket etmek maksadiyle, kullanmak hakkına malik değildir. Halbuki imparatorluğu parçalamak demek, imparatora verilen ve nev'i beşer üzerinde tek bir iradenin hâkim olmasını tazammun eden salâhiyete, mugayir hareket etmek demektir. Constantinus, «dikişsiz bir elbiseyi» yırtamazdı. İmparatorluğu taksim etmek, onu imha eylemek demektir, zira imparatorluk, cihanşümül kiraliyetten ibarettir. Bundan başka, imparatorluk diğer bütün dünyevî salâhiyetleri ihtiva eden bir salâhiyettir ve aynı zamanda imparator için bir mükellefiyettir, çünkü imparatorluk, imparator için değil, bilâkis imparator imparatorluk için yaratılmıştır. İmparator, imparatorluğa ait olan salâhiyetleri tadil edemez, şu halde imparatorluk imtiyazlarından hiçbirini hibe edemez, zira bu hibe, salâhiyetin tenakusu demektir. Eğer her imparator bu salâhiyeti böylece tenkis edebilseydi, bu salâhiyet, birbirini takip eden temliklerle, tamamen ortadan kalkmış olabilirdi, bu ise akla mugayirdir. Nihayet, bir hibe, ancak onu kabul etmeğe ehil olan bir kimseye matuf bulunduğu takdirde, meşru olur. Halbuki, Kilise dünyevî malları kabul etmeğe ehil değildir. Binaenaleyh, Constantinus, hibesini sahih bir şekilde yapabilmiş olsaydı bile, bu hibe, mevhubunlehin ehliyetsizliği yüzünden bâtil olacaktı. Hulâsa ne imparator temlik edebilir, ne de Kilise, malik sıfatiyle, bunu kabul edebilirdi (Mon. III. 10).

Sonraları, Lombart Kırallarının hareketleri neticesi olarak, Kilise gayet büyük bir tehlikeye duçar olduğu vakit, seçkin ve muzaffer bir asker, Charlemagne, onun imdadına koştı. Kilise lehine olarak Frank Kırалının ifa ettiği bu himaye hareketinin neticesinde, imparatorluk Roma'da tekrar tesis olundu. Fakat bu hareket, bu hususta hiçbir otoriteye malik bulunmayan, Papanın bir müsaadesinden tamamen müstakildi; imparator, kendi meşru merkezini Roma'da tek-

rar bulmuş ve hükümlerlik haklarını tekrar ele geçirmişti. Bilâhare Charlemagne'ın halefleri Roma'yı kendi haline terk ettiler; Kilise malik bulunduğu ülkeleri muhafaza etmişti, fakat, imparatorun Roma'yı terk etmesi neticesi olarak, gayet kötü fiilî bir durumda bulunuyordu. Bu durum, imparatorların hükûmeti Roma'nın hakkı namına tekrar ele aldıkları her vakit iyileşmiştir; hibenin her türlü hukukî kıymetten mahrum bulunmasından maada, bu durumun adalet mucibince nizam altına alınması da mukadderdi.

5. *İmparatorluk otoritesi doğrudan doğruya Allahtan iştikak eder:*

Kilise otoritesi, imparatorluk otoritesinin illeti olamaz. Filhalka, imparatorluk, en yüksek mertebesine, Kilisenin mevcut olmadığı veya henüz icrayi faaliyet etmediği bir devirde erişmiştir. Binaenaleyh Kilise, imparatorluk kuvvetinin, veya aynı şey demek olan, otoritesinin illeti olamaz. «A Kilise, B imparatorluk, C imparatorluk otorite veya kuvveti olsun. Eğer A mevcut olmadığı takdirde, C, B de ise, bu demektir ki A, C nin B de bulunmasının illeti değildir, zira neticenin sebepten önce mevcut olması imkânsızdır. Bundan başka, eğer A nın icrayi faaliyet etmesinden önce C, B de ise bu demektir ki, A, C nin B de bulunmasının illeti değildir, zira neticenin meydana gelmesi için sebebin harekete geçmiş olması lâzımdır, hususiyle, burada olduğu gibi, müessir bir sebep mevzuubahis ise» (Mon. III. 13).

Kilisenin kiralı tâyin etmek salâhiyeti olsaydı, bu salâhiyeti, Kilise, ya Allahtan, ya kendisinden, ya imparatorlardan, yahut insanların karşılıklı rızalarından (veya hiç olmazsa nev'i beşerin en seçkinlerinin rızalarından) alması icap ederdi. Halbuki Kilise bu salâhiyeti, zikrolunan şekillerden hiçbirisiyle iktisap etmiş değildir. Allahtan almamıştır, çünkü Tevrat ve İncil'de bulunan hiçbir ilâhî veya tabiî kaidede, bunu müspit değildir: Allahın papazlardan dünyevî hususatla iştigal etmelerini talep eylediği sabit değildir, bilâkis bunun aksi vârittir. Kilise bu salâhiyeti kendinden almamıştır, çünkü hiç kimse, salâhiyetinin hududunu tecavüz etmeksizin, malik bulunmadığı bir şeye sahip olamaz. İmparatorlardan almamıştır, çünkü Constantinus'un hibesi hukuka aykırıdır; bütün insanların veya seçkin şahsiyetlerin rızalarından da almamıştır, çünkü yalnız Asya'lılar ve Afrika'lılar değil, fakat Avrupa'lıların ekseriyeti bile bu salâhiyetten nefret etmektedir.

Fakat imparatorluk otoritesi Papadan iştikak etmiyorsa, nereden tevellüt etmektedir? Bu hususta Dante, insanların rızalarına müra-

caat etmez, zira Avrupa'da ve bilhassa Fransa ile İngiltere'de imparatorluğa karşı şiddetli bir muhalefet mevcuttu. Kiliseye karşı dermeyan ettiği sebepler dolayısıyla, bu otorite kendiliğinden tevellüt edemeyeceğine göre, herhangi beşerî bir menşei haiz olabilmesi müsteb'attir; şu halde bu otorite ancak Allahtan iştikak edebilir. Bunu ispat eden deliller nelerdir? Bozulabilen ve bozulamıyan şeyler arasında mutavassıt bir mevki işgal eden insan, iki gaye güder: biri bozulabilen varlık sıfatiyle takip ettiği gaye olup dünyevî hayatta saadettir (ki tam mânasiyle beşerî bir faziletin mevkii tatbik konulması demektir); diğeri de, ilâhî zevklerden ibaret olan, ebedî hayatta saadettir, ve bunun için de ilâhî nurun yardım etmesi icap eder. Bu farklı saadetlere farklı vasıtalarla ulaşılır. Birincisi felsefî doktrinlerle ve ahlâkî ve fikrî faziletlerin tatbik olunmasıyla elde olunur; ikincisine ise mevkii fiile konulan ruhanî doktrinler vasıtasıyla varılır. İnsan, bu iki gayeye erişebilmek için, iki idareye muhtaçtır: Papa nev'i beşerî ebedî hayat hususunda idare eder, imparator ise, felsefî doktrinlerin yardımıyla, dünyevî saadete doğru sevk eyler; bu gayeye ise ancak «hürriyetine kavuşmuş olan nev'i beşere sulhu temin etmek suretiyle» varılabilir. Hürriyet ve sulh fikirlerinin, dünyanın vasisi tarafından, muhtelif zaman ve mekânlarda, mâkul bir surette, tatbik olunabilmeleri için, dünyayı tek bir nazarla ihata edebilen bir Varlık tarafından tevzi olunmaları icap eder: yalnız Allah intihap eder, yalnız Allah nasp ve tâyin eyler, «çünkü yalnız onun mâfevki yoktur; bugün imparatorluk müntehipleri denilen kimseler, bu sıfatla hiçbir hakka sahip değildirler. Bunlar ancak takdiri ilâhîyi izhar ederler. Binaenaleyh açıktır ki kıralın dünyevî otoritesi, hiçbir mutavassıtın dahil olmaksızın, otoritenin cihanşümül kaynağından iştikak etmektedir.» Böylece imparatorluk doğrudan doğruya Allahtan gelmektedir (Auctoritas temporalis monarche sine nullo medio in ipsum de fonte universalis auctoritas descendit) (Mon. III. 16).

6. İmparator Henri VII — *Il Veltro* (tazı):

Dante, imparatorluğun lüzumunu, Roma İmparatorluğunun meşruiyetini ve bu cihanşümül salâhiyetin ilâhî menşelerini ileri sürmüş ve bu tezi, bütün eserlerinde, ısrarla müdafaa eylemiştir. Ümidinin tahakkuk edeceğine ve Henri VII'nin şahsında tecelli eyliyeceğine inanmıştır. Bu imparator, Dante'nin siyasî telâkkisinde o kadar mühim bir rol oynamıştır ki, şairin tahayyül ettiği imparator hakkında bir fikir edinebilmemiz için, kendisinin şahsiyetini nazarı itibara almamız icap eder.

İmparator olmazdan önce, Henri de Luxembourg'un tarihi gayet mütevazıdır. 1293 te Henri, kendisini Fransa Kralı Güzel Filip'in vassali ilân eden küçük bir derebeyi idi. Kendisi bir Fransız prensiydi. Bütün imparatorluk emirnameleri —kendisinin bildiği yegâne lisan olan— Fransız diliyle tanzim edilmiştir. Bütün hayatınca Fransa'ya medyun oldu. 1308 de öldürülen Albert d'Autriche'in yerine Henri de Luxembourg intihap olundu ve 1309 da, Aix-la-Chapelle'de, Almanya İmparatoru sıfatıyla, taç giydi. O zaman, yarım asırdan beri süren bir fâsıladan sonra, İtalya'ya seyahat etmeğe karar verdi. Filhakika, altmış seneden beri, artık imparator yoktu; Frederik II nin ölümünden beri büyük bir fâsilai saltanat mevcuttu. Charlemagne'in imparatorluğu, Mukaddes Roma-Cermen İmparatorluğu, 400 senelik bir mevcudiyetten sonra, artık bir hâtıradan başka bir şey değildi. Son üç imparatorlardan hiçbiri Alp'leri geçmemişti. «İmparatorluğun bahçesini» terk eylemişlerdi. Fakat İtalya'nın nazarında, Henri bir Alman imparatoru idi (*Arrigo tedesco*) ve guelfo, yani cumhuriyetçi, komüncü, yerli, müstakil ve millî olan ne varsa, hepsi yabancıya karşı ayaklanıyordu. Henri, (*Constitutio*'larının da ispat ettiği veçhile) eski imparatorluğu ihya etmek arzusunda olduğunu hemen açığa vurdu. 1310 da İtalya'ya karşı harb açtı ve Milâno'da Lombart Kırallarının demir tacını giydi (1311). Dante de o zaman kendisini görebildi. Henri İtalya'da sulhu tekrar tesis etmek istiyordu, bunun için de ne guelfileri, ne de ghibellini'leri tanımadığını ilân etti; fakat, bu suretle, her ikisini de kendisine düşman edinmekten başka bir şey yapmış olmadı. Nefyolunmuş ghibellini'leri geri çağırarak hakîmane bir surette hareket ettiğini zannetti, fakat bunlar memleketlerine döner dönmez müthiş kalkınmalar ve sürgünler başladı. Dante şöyle haykırıyordu: «Sulhu getiren yıldız ufukta görünüyor ve adalete susamış olan kalbler onun şualariyle sarhoş oluyorlar; kötüler ise onun saçtığı ışık tarafından kovulacaklar ve çıkardığı gürültüyü işiteceklerdir. Sevin, İtalya, çünkü dünyanın şeref ve tesellisi, Allahın inayetiyle Caesar-Augustus (yani imparator) çok rahîm Henri, zifaf yatağına doğru sür'atle ilerliyor» (Epis. V. L. 6). Karşılaştığı mukavemetler muvacehesinde, Dante, Henri'yi, ittihadın merkezi olan ve imparatorun yürüyüşünü geciktiren Firenze'ye karşı kat'î darbeyi indirmeğe teşvik ediyordu. Buna mukabil, Firenze Cumhuriyeti şöyle diyordu: «Alman Henri bizi esaret altına almağa geliyor. Peşisıra İtalya'ya getirdiği, ve kan ve dil itibariyle, bize yabancı olan, menfur ırkı ve bu Barbar-

ların boyunduruğu altında geçireceğimiz hayatı düşününüz. Binaenaleyh dünyada en aziz şeyimiz olan hürriyetimizi müdafaa etmek için, kalblerinizi ve ellerini takviye ediniz.» Henri, Dante'nin kendisini davet ettiği, Firenze'ye değil fakat Roma'ya gitti (7 Mayıs 1312). Asırdide an'ane mucibince, Papanın vekili, kendisine Mukaddes Roma İmparatorluğunun tacını giydirdi. Bundan sonra Napoli Kırallı Robert d'Anjou ile harb etti. Bunu mütaakıp Firenze'nin üzerine yürüdü ve muhasarasına başladı. Müttefik kuvvetlerin şehre girmeğe muvaffak olmaları üzerine, Henri geri çekildi: beklediği takviyeler gelmemiştir. Muhasamata tekrar başlayacağı bir sırada, Siena civarında, anî surette öldü. Böylece, kendisini Allah tarafından seçilmiş addeden ve Dante'nin bütün ümidini şahsında temerküz ettiren adam, imparatorluğu tekrar tesis edemedi, yok oldu. Bununla beraber, Dante ümidini hiçbir zaman kaybetmedi. Allah tarafından gönderilecek ve sivil Roma ile Papalık Roma'sını birleştirecek, hırs ve tamahı temsil eden Dişi Kurdu yenecek ve imparatorluğa asıl rolünü iade edecek olan bir kurtarıcının geleceğine daima inandı: bu halâskâr da Il Veltro, tazi idi (30).

(30) Veltro hakkında *Gilson*'un ileri sürdüğü (op. cit., s. 273) tefsir tarzı şudur: «Veltro'nun kim olduğunu ve istikbalde gelecek olan bir şahsa muzaf olup olmadığını bilmiyoruz, belki de bu Mesihe bir isim izafe etmek bir safderunluk olur. Yalnız, şurası muhakkaktır ki, Dante, Veltro'yu, eserinin başından beri ilân etmektedir ve ona tahsis ettiği vazifenin mahiyeti de bellidir: bu vazife de adaleti yerine getirmektir. Bu adaletin neden ibaret olduğunu da biliyoruz: bu da her beşerî nizamın mevkiini tâyin etmek suretiyle, dünyevî hususatin imparatorluğa ve ruhanî mesailin ise kiliseye tevdi olunmasından ibarettir. İtalya'nın Kurtarıcısı olan Veltro, adaletsizliğin menşeiini teşkil eden hırs ve tamahın sembolü, Dişi Kurd'u imha edecektir (Inferno, I, 100-111). Dante, hakîm ve âdil kıralların mekânı olan, Jupiter'in semasına vardığı zaman, buradaki mes'ut ruhların bir araya toplanarak şu cümleyi teşkil ettiklerini görür: Diligite iustitiam qui iudicatis terram (adaleti seviniz, siz ki dünyada mahkûm oldunuz). Terram kelimesinin son harfi olan m harfini teşkil ettikten sonra, ruhlar, nihayet adaletin zaferini tahakkuk ettirecek olan imparatorluğu temsil etmek üzere, imparatorluk kartalını meydana getirecek bir surette dizilirler (Paradiso, XVIII, 115-123). Fakat bu zafer kime karşı tahakkuk edecektir? Tamah ve adaletsizliğe karşı... Yanılmıyalım, imparatorluk kartalının adalet hakkında söylediği sözlerle, ileride Thomas d'Aquin'in ve Bonaventura'nın Kilisenin ruhanî gayeleri hakkında söyleyecekleri sözler arasında tam bir muvazîlik mevcuttur (Paradiso, XIX, 40-99). Herkes kendi nizamı ve kendi fonksiyonu dâhilinde kalmalıdır. Dünya yüzünde ise ilâhî adaletin en mümtaz mümessili ancak imparatordur.»

III. İMPARATORLUKLA KİLİSE ARASINDAKİ MÜNASEBETLER (31):

Dante'nin kilise ile imparatorluk (ruhanî kuvvetle dünyevî kuvvet) arasındaki münasebetler hakkındaki doktrini, hemen hemen her şekilde tefsir olunmuştur. Bazılarına göre, Dante bu iki kuvvetin tamamen ayrılmasına taraftardır. Bu kuvvetlerden herbiri kendi nizamı dâhilinde salâhiyettardır ve diğerine hiçbir hususta tâbi değildir. Bazıları ise, her şeye rağmen, imparatorun Papaya tâbi olmasını, Dante'nin kabul eylediğini iddia ederler; diğer bazıları ise bilâkis Dante'nin Papayı imparatora tâbi tuttuğunu müdafaa eylerler. Nihayet bazıları ise bu muhtelif ve mütenakız tefsir tarzlarının, bizzat Dante'nin tenakuza düşmüş olmasından tevellüt ettiği neticesine varırlar. Şu halde ne gibi bir hattı hareket ittihaz etmek icap eder?

1. Kuvvetlerin birleştirilmesi hakkındaki fikrin reddi:

a) Kilise, diyor Dante, dünyevî iktidarı gasbetmek istemiştir. İmparatorluğun münhal bulunmasından istifade ederek, buna muvafak olmuş, ve Güzel Filip zamanında kendisini tahkir etmiş olmasına ve Clément V devrinde, kendisini esaret altında bulundurmasına rağmen, artık Fransız Kırallığının müttelikidir. Dante, Papalar hakkında gayet sert davranır. Fukaralığa ve münhasıran ruhanî iktidara istinat eden ilk zamanların Kilisesi ile hırs ve tamah yüzünden, ruhanî ve dünyevî kuvvetleri kendi nefsinde birleştiren devrinin Kilisesi arasında mevcut olan tezatları tebarüz ettirir. Papa, imparatora ait olan mevkii gasbetmiştir.

Dante, ruhanî ve dünyevî iki kuvvetin Papanın elinde birleştirilmesini, insanıyeti perişan eden fenalıkların başlıca kaynağı olarak telâkki eder. Bu fikir Âraf'ın XVI ncı faslında, Marco Lombardo tarafından, şöyle ifade olunmuştur: «İnsan serbesttir; eğer bugünkü dünya yoldan çıkmışsa bunun sebebini kendinizde aramanız icap eder. Ruh kendisini zabıt ve rabıt altına alacak bir rehber ve bir frene muhtaçtır. Bu fren kanundur. Rehber ise otoritedir. Birçok kanunlar mevcuttur; fakat hiç kimse bunlarla meşgul olmamaktadır, zira sürünün başında yürüyen çoban hakikî iyiliği fenalıktan ayıramamaktadır. Dünyaya iyiliği getiren Roma, iki güneşe sahipti: biri dünya

(31) Dünyevî ve ruhanî salâhiyetlerin tâyin ve tespitine taallük eden mühakaşalar, şüphesiz ki kuvvetlerin tefriki hakkındaki görüşleri hazırlamışlardır. Dante'nin bu husustaki telâkkileriyle Montesquieu'nün meşhur metinleri arasındaki yakınlık kolayca görülebilir.

yolunu, diğeri ise Allahın yolunu aydınlatmakta idi. Şimdi güneşlerden biri diğeri söndürmüştür, kılıçla Peskpos âzası birleşmiştir; halbuki bunlar birleştikleri takdirde ancak fena bir şekilde ilerleyebilirler, zira bu tevhit neticesinde biri diğeri artık korkmaz.» Bunlara bütün ortaçağ gibi Dante'nin de sıhhatine inandığı ve fakat kendisine hiçbir hukukî kıymet ifade eylemediği Constantinus hibesinin Kiliseye ve dünyaya ika ettiği fenalıkları da ilâve etmek gerektir.

b) Bu birleştirme kabul olunamaz, çünkü bunu muhik gösteren hiçbir şey yoktur. Dediğimiz gibi, imparatorluk meşru bir otorite olarak, Kiliseden önce mevcuttu. İsa bu otoriteye mütavaat etmişti; Paul de Tarse onun mahkemelerine müracaat eylemişti: Kilise imparatorun ihsanlarını kabul etmişti. Binaenaleyh hukukan imparator Kiliseye tâbi olamazdı. Kilisenin dünyevî mülkleri idare etmesi kendi esas mahiyetine aykırıdır. Bu suretle her şey Kilisenin ancak, gayrikabili itiraz olan, ruhanî bir iktidara malik bulunduğunu göstermektedir. İmparatorluk otoritesi mevcudiyetini Papadan değil, her iki otoriteye de bilvasıta vücut veren Allahtan almaktadır. İmparatorluk otoritesinin kaynağı bizzat kendindedir; o, vereceği kararların prensiplerini Papalık otoritesinden istikraz etmeğe mecbur olmaksızın, kendi ihtiyariyle dilediği gibi hareket etmeğe ehildir.

2. Tâbi olmazlık ve teşriki mesai:

Demek oluyor ki, Dante, bu iki kuvvetin birinin veya diğeri lehine olarak, birleştirilmesini kabul etmez. Bilâkis bunların tefrikini, çift hükûmet prensibini iltizam eyler. Şu halde bunlar arasında bir tâbilik münasebeti mevcut mudur, mevcutsa bu iki kuvvetten hangisi daha üstündür?

a) Sonraları bu kuvvetler beynindeki tâbilik meselelerinin tetkikini inkişaf ettirecek ve zarurî bir vahdet neticesine varacak olan *Kelsen*, Dante'nin gayrimüstakar ve karanlık bir hattı hareket itti haz ettiğini iddia eyler. Bütün doktrinine hâkim olan *ordinatio ad unum* (vâhide irca) fikri icabı, Dante'nin bu iki kuvvet arasında bir tâbilik münasebetini kabul etmesi lâzımgelirdi. Bu bakımdan Devletin Kiliseye tâbi olduğunu iddia eden Boniface VIII in ve Curialistelerin mevkilerini, *Kelsen*, gayet tatminkâr bulur: bu tezin, istinat ettiği esasın kıymeti ne olursa olsun, vahdet bakımından insicamlı ve muntazam bir sistem olduğu meydandadır.

b) Dante'nin doktrini her türlü tâbi olma keyfiyetini reddeder; muayyen bir teşriki mesaiye mâni olmıyan bir tefriki kabul eyler ve bu hususta ne karanlıktır, ne de kendi kendini nakzetmektedir. Bilâkis, siyasî mefkûresi bakımından, tam bir insicam arzylemektedir. İmparatorun haiz bulunduğu iktidar, bilvasıta Allahtan gelir; gayesi insanları aklî ve ilâhî tekemmüle götürmektir. Doğrudan doğruya iradei ilâhiyenin mahsulü olan Papa ise, Kiliseyi ruhanî hayat bakımından idare eder, fakat imparatorun üstünde hiçbir dünyevî iktidara malik değildir.

Bununla beraber, imparatorun istiklâlini ilân ettikten sonra, Dante, bu istiklâlin imparatorun Papaya hürmet etmesine mâni olmamak iktiza ettiğini de kaydeder. Kelsen'in iddiasına rağmen, burada bir tenakuz veya bir tâbi olma keyfiyetini derpiş eylememek ve binnetice tefrikin esas kıymetinin zail olduğuna hükmetmemek lâzımgelir... Bu şunu ifade eder ki, hukukî bakımdan hiçbir tâbi olma münasebeti mevcut değildir, ancak Papanın yüksek ruhanî gayelerine, ahlâkî ve dinî bakımdan, hürmet etmek mevzuubahistir. Böylece, o devirde doğru addedilmıyen, gayet sert hukuk prensiplerinin tatbiki tahfif olunmaktadır. Fakat bu hususta hiçbir şüpheye mahal yoktur: ruhanî kuvvet dünyevî kuvveti hiçbir veçhile hukukan tahdit etmemektedir.

c) Çift hükümet prensibi *ordinatio ad unum*'a mugayir değildir. Filhakika bu vahdet, bir kuvvetin diğerine mecburî bir surette tâbi olmasından başka bir şekilde de telâkki olunabilir. Bilfarz her iki iktidarın müsavi bir şekilde Allaha tâbi olmaları yani maddeyi ve her münasebeti tanzim eden, ölçen ve bunlar hakkında hüküm veren en yüksek otorite olan Allaha, gerek ruhanî, gerekse dünyevî iktidarın, müsavi bir şekilde, mütavaat etmeleri suretinde de tefsir edilebilir. Bu kuvvetler arasında bulunan karşılıklı muhtariyetlerin tanınmasına istinat eden samimî bir itilâfın teessüs etmesiyledir ki, lüzumlu olan vahdet tahakkuk edebilir. İyi bir itilâfın icap ettireceği karşılıklı münasebetler ise, mümkün ve devamlı olabilirler, zira kuvvetlerin tam mânasiyle ve birbirinden tecahül edecek bir surette tefrik olunmaları imkânsızdır. Diğer taraftan itilâf mevcut bulunmadıkça, az veya çok bir husumet mevcut olacaktır. Her husumet ise nihaî sulh gayesine muhaliftir. İşte, bunun içindir ki, imparator Kilise emvali üzerinde yüksek bir hâkimiyet hakkına malik olmakla beraber (herhangi hususî bir mal üzerinde haiz bulunduğu hak gibi) Papaya karşı bir hürmet de gösterir.

3. *Hangi kuvvetin daha üstün olduğu meselesi ve bunun felsefe ile ilâhiyat arasındaki münasebetlere tesiri:*

Bu husustaki münakaşa büyük bir ehemmiyeti haiz olan bir meselenin vaz'ına kadar varmıştır. Dante'nin nazarında, imparatorluğu temsil eden felsefe mi, yoksa Kiliseyi temsil eden ilâhiyat mı daha üstün bir mevki işgal etmekte idi? Dante'nin ittihaz ettiği tavır ve hareket bu hususta birçok âlimane tetkiklere sebebiyet vermiştir.

a) *Nardi'nin noktai nazarı (32):* Kilise muvacehesinde Devletin istiklâlini kabul etmek suretiyle, Dante, bizzarure, ilâhiyat muvacehesinde aklın yani felsefenin muhtariyetini de kabul etmiş oluyordu. Filhakika, Devletin istinat ettiği felsefe, Kilisenin hâkimiyeti altında oldukça, Devlet, Kiliseye nispetle, tam mânasiyle müstakil olamaz. 10 sene sonra Marsile de Padoue'nun hareket noktasını teşkil edecek olan, İbn-ür-Rüşd'ün siyasî telâkkisini kabule Dante'yi sevk etmiş olan mülâhaza budur. Marsile de Padoue iledir ki ortaçağ düşüncesinin üstündeki kabuk sıyrılacak ve Renaissance devrinin düşüncüsü doğacaktır. Denilebilir ki, Dante, Monarchia'da, skolâstik temayüle karşı isyan etmiş olmakla beraber, Divina Commedia'da, buna rücu etmiştir.

b) *Barbi'nin noktai nazarı (33):* Bu müellif İbnürrüştcü ve skolâstik temayüllere isyan eden bir Dante'yi kabul etmez. Monarchia'da ortaçağ telâkkilerine aykırı olarak, Renaissance devrinin ve yeni zamanların natüralizm ve rasyonalizminden eser yoktur. Dante'ye göre, Devlet, Kiliseden müstakil ise de Allantan müstakil değildir, bilâkis doğrudan doğruya Allaha ve takdiri ilâhiye tâbidir; bu o kadar doğrudur ki, imparatorluk müntehipleri tam mânasiyle müntehip olarak değil, fakat iradei ilâhiyenin nâkilleri olarak telâkki olunmaktadırlar. Bundan başka, imparatorluğun istiklâliyle aklın ve felsefenin muhtariyeti başka başka şeylerdir. Kilise ile Devlet birbirlerine karşı müstakildirler, fakat her ikisi de doğrudan doğruya Allaha tâbidirler. İmdi, bu vaziyet akılla iman arasında mevcudiyeti iddia olunan karşılıklı muhtariyeti icap ettirmez. Monarchia'nın hâtimesinde sarahaten ifade olunduğu veçhile, Kilisenin gayesiyle imparatorluğun gayesi birbirinden asla tefrik olunmuş değildir: her iki şefin

(32) *Nardi: Il concetto dell'Impero, in saggi di filosofia dantesca.*

(33) *Barbi: Nuovi problemi della critica dantesca (Studi danteschi, cilt XXIII, Firenze, 1938.*

faaliyetini, Dante, sarîh bir ayrılma şeklinde değil, fakat devamlı bir teşriki mesai suretinde telâkki eder.

c) *Gilson'un noktai nazarı* (34): Bu müellif, yukarıda izah ettiğimiz iki fikir arasında mutavassıt bir tefsir tarzını tercih eder. Dante'nin İbnürrüşçülüğü, İbn-ür-Rüşd'ün iki hâd tezini ikâr eden bir İbnürrüşçülüktür: yani Dante, nev'i beşerin ebediyeti ve faal müdrikenin vahdeti hakkındaki fikirleri reddeder. Şu halde Dante hangi hususlarda İbn-ür-Rüşd'e hâs olan görüşleri kabul etmiştir? Acaba insanın iki gayesi arasındaki kat'î fark telâkkisini mi benimsemiştir? Dante, dünyevî saadetin semavî saadetten daha yüksek ve daha mükemmel olabileceğini kabul etmez. Fakat kendi nizamları dâhilinde nazarı itibara aldığı bu saadetlerin herbirinin farklı nihaî karakterlere malik bulduklarını, birincisine götüren akılla ikincisine götüren iman arasında kat'î bir tefrik ve istiklâlin mevcut olduğunu ve binnetice Kilise muvacehesinde imparatorluğun müstakil bulunduğunu kabul eyler. Şöyle ki, beşeriyet, Allahın otoritesi altında, kendi şualariyle ve kendi gayeleriyle mükemmeldir. Böyle bir doktrin şu mânada İbnürrüşçüdür: nizamlar arasında Dante'nin kabul ettiği bu tefrik İbnürrüşçülüğe hâstır. Netice itibariyle Dante'nin İbnürrüşçülüğü, İbn-ür-Rüşd'ün tedris ettiği ve Lâtin İbnürrüşçülerin, ilâhiyatın esaslarına muhalif olmakla beraber, felsefî bakımdan zarurî ad-dederek muhafaza eyledikleri, bellibaşlı tezleri kabul etmiyen bir İbnürrüşçülüktür. Buna rağmen Dante'nin doktrinine İbnürrüşçü denilebilir mi? İcap eden kaydi ihtirazîleri yapmak ve İbnürrüşçülüğün Dante'nin eserine yabancı olan tez ve temayülleri Dante'ye izafe etmemek şartıyla, evet.

Şu halde, felsefe ile ilâhiyat birlikte yürüdüklerine göre, felsefenin ve binnetice imparatorluğun muhtariyetine ne gibi bir mâna vermek icap eder? Dante, esas itibariyle, vazife ve salâhiyetleri tanzim ve tespit etmek gayesini istihdaf eder. Dante'nin müdafaa ettiği noktai nazar şudur: faaliyet nizamı, yani ahlâk ve siyaset nizamı içinde, tabii akıl insana dünyevî saadeti temin etmeğe tamamen kâfidir. Dante, aklın, havâssın fevkinde olan şeylere isyan ettiğini veya bunlardan farklı olduğunu söylememiştir. Bunun gibi imparatorluğun muhtariyetinin Kilise aleyhine icrayi hükûmet etmek demek olduğunu da iddia etmiş değildir. Bilâkis tasavvur ettiği nizam, imparatorlukla Kilise arasında tesis etmek istediği itilâfın bir teminatı ol-

(34) *Gilson: op. cit., s. 298.*

mak itibariyle, akılla iman, felsefe ile ilâhiyat arasında tam bir muatabakati tazammun eder. Bu bakımdan, birçok mühim noktalarda akılla iman arasında bir ahenksizlik olduğunu iddia eden İbnürrüştçülerle hemfikir değildir. Şu suretle ki, felsefenin daha üstün bir mevki işgal etmesi halinde, imparatorluğun Kiliseye tefevvuk etmesi icap ederdi. Dante ise bu hal tarzlarının her ikisini de kabul etmez.

Binaenaleyh, Dante'nin telâkkisi şudur: kuvvetlerin tefriki, bunların arasında bir tebaiyet değil, fakat karşılıklı bir istiklâlin tesisi, beyinlerinde zarurî bir ahengin, fevklerinde ise keza zarurî bir vahdetin temini.

IV. TAKDİR VE TESİR:

A. Takdir.

Dante'nin eseri hakkında bir hüküm vermek, kendisinin orijinalitesi meselesini halletmek demektir. Dante yeni nazariyeler tesis etmiş midir, etmemiş midir? Kendisine takaddüm edenlerin fikirlerine ne gibi hususlar ilâve eylemiştir? Teşebbüsünün alâkabahş olduğunu tebarüz ettirmek için, Firenze'li, «kıraliyetin tetkik olunmasının faydalı olduğu kadar ihmal de olunduğunu, bu meselenin şimdiye kadar hiç kimse tarafından mütalâa edilmediğini» (*ab omnibus intemptata*) temin eder. Bu husus, kendinde, hem dünyaya hizmet etmek, hem de büyük mürşitlerin şereflerine kendi ismini de ilâve eylemek ümidini uyandırır: *tum ut utiliter mundo priviligem, tum etiam ut palmam tanti bravii primus in meam gloriam adispicam*. Bu ümit bir esasa müstenit midir? Buna cevap verebilmek için Dante'nin doktrininin arzettiği muhtelif veçheleri, birbirini mütaakiben, tetkik eylemek icap eder.

1. *Dante'nin tomizmi*: Tespit olunması iktiza eden ilk nokta, Dante'nin kayıtsız ve şartsız, Thomas d'Aquin'ci olup olmadığıdır. M. Prieur, Thomas d'Aquin'in terkibinin Dante'nin doktrinlerindeki fikirleri de ihtiva ettiğini ve siyasetinin hakikî mihverini teşkil eylediğini iddia eder; bunun delili olarak da, Dante'nin adalet ve hukuk hakkındaki noktai nazarını gösterir: Dante adaletin objektif mânasını Thomas d'Aquin'den iktibas etmiştir (35). Diğer taraftan *Cornaldi* ile *Mandonnet*, Dante'nin telâkkisini hemen hemen sâf bir tomizme irca

(35) *Prieur*: Dante et l'ordre social, Le droit public dans la Divine Comédie, Paris, 1923.

ederler. Fakat bu görüşler mübalâğalıdır. Dante ilâhiyat hocalarından kısmen ayrılmış ve orijinalitesi ile teferrüt etmiştir.

Filhakika, Dante'nin, kat'î bir zaruret telâkki ettiği, akılla iman arasında mükemmel bir itilâf fikrini, Thomas d'Aquin'den almış olduğu doğrudur. Dante, felsefenin ilâhiyatla kabili telif olduğunu iddia eder, nitekim Aristoteles bir filozoftu ve Dante tarihteki Aristoteles ile Thomas d'Aquin'in eserlerindeki Aristoteles'i aynı telâkki eder. Hattâ denebilir ki Dante'nin felsefe muvacehesinde takındığı tavır, tomizmin mevcudiyetini bile tazammun eder. Bununla beraber, tomizmi tahakkuk ettirecek en esaslı şartlardan birini, Dante kabul etmez: bu da, felsefe üzerinde ilâhiyatın tefevvukudur ki bizzarure, Kilisenin imparatorluğa tefevvuk etmesini mucip olur. Dante, Thomas d'Aquin'in şu formülünü hiçbir zaman kabul etmemiştir: «*Alliae scientiae dicuntur ancillae eius*» (Diğer ilimler onun —ilâhiyatın— hizmetkârlarıdır). Thomas d'Aquin, akılla iman arasında bir itilâfın mevcut olmasını kabul eder, fakat akli imana, yani tabiatın nizamını fevkattabia bir nizama tâbi kılar. Bunun içindir ki Thomas d'Aquin en yüksek nizam olan dinî nizamı, siyasî ve ahlâkî nizamın fevkinde tutar. Ahlâkî ve siyasî nizam, kendi nizamı dâhilinde, kendine tamamen yeter addolunamaz, çünkü, tabiat kendi gayesine erişebilmek için bile Allahın rahmet ve inayetine muhtaçtır. Halbuki Dante, imanla akıl arasında bir itilâf kabul etmekle beraber, Thomas d'Aquin'e nazaran bu itilâfı mümkün kılan salâhiyet hiyerarşisini tecviz etmez. İbnürrüştcülerin nizamları birbirlerine karşı koymak için ayırmalarına, ve Thomas d'Aquin'in bunları tevhit etmek için tefrik etmesine mukabil, Dante, nizamları, telif etmek ümidiyle, ayırır. Dante, imparatorluğu Kiliseye karşı ve Kiliseyi de imparatorluğa karşı himaye etmek ister, çünkü adalet bunu icap ettirmektedir (36). Bazı noktalarda tomizme muhalif olmakla beraber, Dante'nin siyasî doktrini, nazari sebepler dolayısıyla, tomizmden ayrılmış değildir. Sadece imparatorluğun Papalık tarafından gasp olunmasına mâni olmak istemiştir.

2. *Dante'nin siyasî İbnürrüştcülüğü*: Bu da evvelkine müşabih bir meseledir: gördüğümüz gibi, bu mesele de gayet ihtilâflıdır. *Landry*, Dante'yi «İbnürrüştcülükle meşbu filozof» olarak tavsif eder (37).

(36) *Gilson*: op. cit., s. 221.

(37) *Landry*: *Monarchia*'nın tab'ına giriş, s. 52. — Bu müellif, Dante'nin ibnürrüştcülüğü hakkında bazı kaydi ihtirazîler kabul eder. İbnürrüştcü bir filozofa göre bütün insanlar hudutsuz bir zincirin halkalarıdır ve halkalar zincir

Arap filozofunu takiben, Dante, kâinatın geçirdiği muhtelif safhaları izah eder. Siyasî ihtirasların tesiriyle, Papa tarafından idare olunan ortaçağ dünyasının vahdeti birdenbire parçalanmıştır. Bundan sonra, imparator, Kilise şefinin rızasını istihsale mecbur olmaksızın, kendi gayesini takip edebilir. Dünyevî nizama artık müdahale etmiyen Papanın otoritesi sırf ruhanî nizama inhisar etmiştir. Dante'nin Papa'sı, artık kıralları hal'eyliyemez. Şu halde Dante tarafından tahayyül edilen ve ilâhiyatla felsefenin tefrikini tazammun eyliyen, Kilise ile imparatorluğun ayrılması keyfiyetinden, Dante'nin hakikî bir İbnürrüştü olduğu neticesi istihraç olunabilir mi?

Bu suale, Prof. Gilson, eserinde, şu hususiara müsteniden, menfi bir cevap vermektedir: 1. Çok muhtemel olarak, dinin Devlet dâhilinde işgal ettiği mevki hakkındaki İbn-ür-Rüşd'ün eserlerini Dante görmemişti, zira Arap filozofunun âsârı henüz Arapçadan Lâtinceye tercüme edilmemişti. 2. İbn-ür-Rüşd, dinî nizamın felsefî nizama ve ahlâkî ve siyasî gayelere tâbi olması fikrini ileri sürmüştür; Dante ise bunu kabul etmemiştir. Şu halde, La Monarchia, Boetius veya Liger de Brabant tarafından temsil edilen ve vasfi mümeyyizini aklın zarurî telâkki edilen bazı felsefî esaslarla keza doğru sayılan bazı dinî esaslar arasında fiilî bir ahenksizliğin kabulü teşkil eyliyen, XIII üncü asır Lâtin İbnürrüştüçülüğünün, siyasî sahada, orijinal bir ifadesi değil midir? Bu suale şu şekilde cevap verilebilir: a) Dante'nin eserinden önce İbnürrüştü olan hiçbir siyaset eserine rastlamamaktayız ve bnaenaleyh, Dante bu çığırın mürevvici addolunabilir. b) Akla istinat eden ve imana zıt olan felsefî bir neticeyi (meselâ faal müdrikenin vahdetini) Dante asla kabul etmemiştir. c) Bununla beraber, siyaset felsefesinin gayeleri bakımından, İbnürrüştüçülüğün mümeyyiz vasıflarından biri olan, nizamların tefrikini, Dante, tecviz eylemiştir; yalnız, Dante'ye göre, bu şekilde tefrik olunan nizamlar beyninde, hiçbir ihtilâfa sebebiyet vermiyen ve bilâkis, bu nizamların ahengini istihdaf eden bir tefrik mevzuubahistir. d) Fakat Lâtin bir İbnürrüştüçülüğün bu şekilde tefsir olunması bile şüpheli olarak kalmaktadır ve bu hususta en basit sureti hal, Dante'nin en çok beğendiği kitap olan, *Nikomak'a Etik*'te izah olunan Aristoteles'in ahlâk telâkkisi üzerine, siyasî bir tefriki istinat ettirmeyi istihdaf eyliyen

için yaratılmıştır, şu suretle ki insan kendisi için değil fakat nev'i için yaşar ve ancak tâli bir ehemmiyeti haizdir. Dante ise, bilâkis, insanları tamamen başka bir şekilde telâkki eyler: ona göre fert başlıbaşına büyük bir kıymeti haizdir.

orijinal bir gayret olarak tefsir etmek olacaktır. Aristoteles'in bu eseri ise, sadece tabii faziletlerin tatbik olunması suretiyle elde olunacak dünyevî ve beşerî bir saadet idealinden başka neyi ifade eder? Ahlâktan başka hangi ilim siyasetin esasını teşkil edebilir? Şu halde beşer hayatının nihaî gayesini nazarı itibara almak siyasete aittir. Aristoteles'in ahlâk telâkkisinin, Dante'nin siyaset felsefesinin teşekkülü üzerinde böyle bir tesir icra ettiği, bir hakikat olarak kabul edildiği takdirde, Dante'nin dünyevî nizam dâhilinde adalet ve sulha karşı beslediği şiddetli arzu anlaşılabilir. Keza Kiliseden müstakil olan ve sadece aklın sevk ve idaresi altında kendi nihaî gayesini takip eden dünyevî bir nizam hakkındaki ideali de bu suretle izah olunabilir. Mademki Aristoteles sadece tabii fazilet vasıtasıyla elde olunan dünyevî bir saadeti mümkün addediyordu, niçin Yunan sitesinin bu nihaî gayesi XIV üncü asırda da imparatorluğun gayesini teşkil edemesindi?

Binaenaleyh, Gilson'un vardığı netice şudur: bu sahada hiç şüphesiz selefi bulunmayan Dante, ya siyasî bir İbnürrüştcülüğü kabul etmiştir, veya daha doğru olarak, orijinal bir siyaset felsefesi meselesini ortaya atmıştır. Bu meseleyi de, Aristoteles'ten aldığı malzeme sayesinde, bizzat halletmiştir. Herhalde, maruz kaldığı tesirler ne olursa olsun, tesis eylemiş olduğu doktrin muktebes bir doktrin olmadığı gibi, Papalık ve imparatorluk meselesine verdiği cevap da muktebes bir cevap değildir (38).

3. *Dante bir hayalperest midir?* Dante'nin hayalî bir doktrin tesis etmek istemiş olduğu iddia edilmiştir. *Gioberti, Ancona, Vossler, Kelsen* ve *Mezzi* (39) nin fikirleri bu merkezdedir. Bu müelliflere göre, Dante bütün nazariyesini, eşyanın hakikatine değil, fakat bir akideden hareket ederek, hayalâta ve ehemmiyetsiz birtanım hâdiselere istinat ettirmiştir. Bu hususta, bu müellifler, Dante'nin hukukçuların ampirizmine karşı izhar ettiği derin istihkarı, metafizik bakımdan a priori bir yol takip edişini, kıraliyet mevzuundaki mücerret formalizmini ileri sürerler. Dante sadece külliyetlere istinat eylemiştir ve emellerindeki ideal hakikat, eşyanın hakikatine tetabuk etmemektedir. Sisteminin esasını teşkil eyliyen husus, tecrübe ve ortaçağ tarihinin mütalâası değildir, ve bu bakımdan realist olan Machiavelli'den ayrılmaktadır.

(38) *Gilson*: op. cit., s. 215.

(39) *Mezzi*: op. cit., s. 155: «Se il cosmopolitismo dantesco rispondi alle infinite e vaghe aspirazioni del cristianesimo medioevale, esso non emana per nulla dalla realtà storica del tempo, discorde e combattuta, divisa e particolarista.»

Bu mülâhaza kabul olunamaz. Dante sebepsiz yere kendisini «*publicis documentis imbutus*» (siyasî tecrübelerle meşbu) olarak tavsif etmemiştir, ve şüphesiz, bu, bir âmme hukuku nazariyecisi için en çok öğünülebilecek bir methiyedir. Mübalâğalı olmakla beraber, *Garmignani*, sosyal ilmin, ilk olarak, nazariyatın esaslarıyla tecrübenin mutalarını, Dante'nin kitabında tevhit etmiş olduğunu iddia eylemiştir. Daha sonra, *Zingarelli*, Dante'nin hiçbir fiilî kıymeti haiz bulunmayan mücerret bir nazariyat eseri yazmak istemediğini ve aklın, tarihin ve siyasetin mutalarını mücerret birer fikir olarak telâkki eylemediğini tebarüz ettirmiştir. Metot olarak munazara usulünü kabul eylemesi ise, bu usulün o zaman kullanılmakta olan ve müellifi muayyen bir kaideyi takip etmeğe sevk eyliyen bir usul olmasından ileri geliyordu. O devirde, Roma İmparatorluğu hakikaten mevcuttu; Avrupa'nın bütün kırılları imparator olmayı arzu ediyorlardı; imparatorluk namına bir vergi tarh ediliyor, onun kanunları tatbik olunuyor ve İtalya imparatorun hareketlerini takip ediyordu. Hangi şe'niyet bundan daha çok ümit ve endişe tevlit edebilirdi?

4. *Roma İmparatorluk nazariyesi*: Şüphesiz ki, Dante'den önce, emperyalist noktâi nazarı iltizam eden birçok müellifler mevcuttu. Fakat arzettiği mükemmellik, insicam ve yenilikle, Dante'nin eseri, cihanşümül kıraliyet hakkındaki mütekaddim etütleri geçmiştir. Bu yenilik, ne Alman İmparatorlarının haklarının teyit olunmasından, ne de, siyasî hayatın birer nakaratını teşkil eden, Papalık iddialarının reddinden değil, fakat, o devirde, dünyanın idaresi hususunda birbiriyle rekabet eden, Kilise ile Alman İmparatorluğunun ortaya attıkları nazariyeleri cerh etmek için, müracaat ettiği delil ve bürhanlardan tevellüt ediyordu. Bunun içindir ki, Papalık makamının ve buna taraftar olan kimselerin istinat ettikleri iki esası da çürütmüştür: bu esaslar, Constantinus'un hibesiyle, mahiyeti itibariyle, Kilisenin dünyevî sahada değil, ruhanî sahada haiz bulunduğu, hâkimiyetti.

Fakat, Alman siyasetinden mülhem olan ve Almanya'nın hakkını fütuhata ve uzun zamandan beri imtidat eden hâkimiyete istinat ettiren, Alman nazariyesine verdiği cevap da daha az orijinal olmadığı gibi, daha az parlak da değildi. Dante, kendi devrinde fiilen mer'î olan ve imparatoru seçmek ve dünyaya muayyen bir millete mensup olup bu milletin zihniyet ve menfaatlerini temsil eden bir efendi vermek imtiyazını ancak Alman prenslerine tanıyan, âmme hukukunu kabul etmekle beraber, bu durumu muvakkat bir ehveni

şer olarak telâkki ettiğini de itiraf etmişti. Mer'î hukuk önünde eğilirken, istikbali mahfuz tutmuştu. «Tahayyül ettiği imparator, Alman değildi, zira Fransa'dan olduğu kadar, Almanya'dan da nefret ediyordu» (40). Dante, aynı zamanda, bir mânada kozmopolit, başka bir mânada ise İtalyan'dı. İmparatorluk insanlık için yaratılmıştır, fakat başlıca temeli, menşei İtalya olduğu gibi, makarrı da İtalya olmak lâzımdır. Bir imparatorun hâkimiyeti, Papanın kendisine taç giydirmesi anından değil, yarımada'nın mukaddes toprağına ayak basması anından itibaren başlar. Constantinus'un meş'um hibesi İtalya'nın haklarını ihlâl etmiştir. İtalya'nın nazarında, imparatorluğun ortadan kalkması, *Tedeschi* (Almanlar) ın caniyane bir zafiyetinden tevellüt etmiştir. İmparatorluk otoritesinin yegâne kaynağı İtalya'da ve bilhassa Roma'dadır. Bu şehrin halkıdır ki, imparatorluğun fâtihi ve meşru malikidir; imparatorluk tacını tevcih etmek ona aittir.

Böylece Dante, Curialiste ve Alman nazariyelerine karşılık olarak, imparatorun Roma'da ve İtalya'da yerleşmesini talep eden, Roma İmparatorluk nazariyesine taraftardır (41). Fakat bu nazariyenin mucidi Dante midir? Uzun müddet karanlık kalan bu meseleyi aydınlatan ve ehemmiyetine binaen burada naklettiğimiz, Jordan'a göre Dante, eski bir an'aneyi takip etmiş ve buna orijinal ve yeni unsurlar katmıştır. Filhakika Roma milletinin imparatorluk makamı üstünde haiz bulunduğu tarihî hak, her şeyden önce, Charlemagne'ın Franklar tarafından değil, fakat Roma'lılar tarafından intihap olunduğunu (*Cunctus romanus populus*) gösteren vesikalarla sabittir. Her ne kadar ilk Karolenj İmparatorlarının, imparatorluğun Romalılardan gelmeyip, daha ziyade Franklara ait olduğunu izhar edecek bir şekilde hareket ettikleri bir devre olmuşsa da, IX uncu asrın ikinci yarısında, durum değişmiştir. Bizans'la tahaddüs eden ihtilâf, imparatorluk otoritesine Roma'nın sahip olduğu fikrini, yeni bir kuvvetle ve hukukî bir şekilde ilân etmek fırsatını, Louis II ye temin etti. İmparatorluk otoritesine sahip olmak, imparatorluğa tesahup etmek için zarurî ve hemen hemen kâfi olan bir şarttır. Yunanlılar, Şehri (yani Roma'yı) ve imparatorluğun makarrını (*Urbem et sedem imperii*) terk ettikleri gün, imparatorluğu kaybetmişler ve ondan feragat etmişlerdir. Fakat, Bizans'a karşı Lâtin bir meşruiyet tezini ileri sürmek için, aynı Louis II, takdisin de esaslı bir şart olduğunu ve bun-

(40) *Jordan: op. cit., RHD. 1921, s. 356 ve müt.*

(41) *Barilli: L'idea romana nel secondo libro della Monarchia di Dante Alighieri, Mantova, 1921.*

suz imparator olunamayacağını kabul eder. Bu prensip ortaçağ âmme hukukunun kat'î bir zaferini teşkil etmekte idi. Fakat, bu hususta, şüpheyi mucip olan bir nokta mevcuttu: Papanın takdisi zarurî olmakla beraber, Papa bunu icra etmeğe mecbur muydu, yahut namzetlerin taaddüdü halinde, Papa bir hakem ve tacı tevcih eden, yani bunu istediği kimseye vermekte serbest olan bir şahıs mıydı? Bu ikinci tefsir tarzı, önceleri, müreccah tutuldu; bununla beraber Papa, imparatoru takdis ederken, *respublica romanorum*'u (Romalıların Devletini) de temsil eden dünyevî şef sıfatıyla, Romalıları da bu salâhiyetinin icrasına teşrik ediyordu. Şu suretle ki, önceleri, Papalık nazariyesi Roma ve Roma milleti nazariyesinin lehinde bulunmaktaydı.

962 de, Othon I ve halefleri, IV üncü asrın an'anesini tekrar ele aldılar ve bunu itmam eylediler: Roma'da takdis olunmaksızın imparator olunamazdı, fakat bu unvan, çözülmeyen bir tarzda, Alman tacına bağlıydı. Bundan, Roma'ya mütaallik olmak üzere, iki netice tevellüt ediyordu: birincisi Alman hükümdarlarının imparatorluğa hâkim olmak ve Papaların fevkinde icrayı hükûmet etmek hususundaki kat'î arzularıydı; Roma kartalı, imparatorluğun sembolü, imparator da *Imperator Augustus Romanorum* oluyordu. İkincisi ise, imparatoru intihap etmek hakkının Papaya değil, fakat bu hususta Papayı tevkil eylemiş olan, Romalıları ait bulunmasıydı. Bu da imparatorluk otoritesinin müstevdası olmak sıfatıyla, iştirakleri zarurî olan Romalıların, Almanların imparator olmalarına neden dolayı sık sık engeller çıkarmış olduklarını izah eder. Alman prensleri tarafından imparatorluğa namzet olarak seçilen Alman Kırالی, Roma'ya, ekseriya güç bir sefer halini alan ve takdisin icrasını geciktirmeğe, nüfuz ve tesirini tehlikeye sokmağa, hattâ buna mâni olmağa matuf olan safahatla dolu, bir sehayat yapmak mecburiyetinde idi. Kendisi, Romalıların rızasını muhtelif vaatlerle, ihsanlarla, âdetlerine hürmet etmek suretiyle elde eyler, bundan başka, yemin de ederdi. Buna mukabil, Romalıları kendisine *Patriciatus* rütbesini tevcih ederlerdi; bu rütbe Roma şehri üzerinde muayyen bir otorite sahibi olmayı icap ettirir ve bilhassa Papayı intihap etmek veya hiç olmazsa nasp ve tâyininde en esaslı rolü oynamak veyahut onu hal'eylemek hakkını bahşederdi; Gregorianus'un ıslahatıyla Papaların intihabı hususunda her türlü lâyük müdahalenin bertaraf edilmesinden sonra, bu rütbe ehemmiyetini kaybetti.

XI ve XII nci asırlarda, Roma hukukunun tekrar ehemmiyet kazanması o devrin insanlarını, hemen hemen unutulmuş olan ve fakat artık kendilerini zorla kabul ettiren metinlerle karşılaştırdı. Bunlar arasında, Justinianus'un *Istitutiones*'lerindeki şu meşhur pasaj da vardı: «*Sed et quod principii placuit legis habet vigorem, cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem concessit*» (fakat kralın arzu ettiği her şey kanun kuvvetini haizdir, daha geniş bir hâkimiyete malik bulunan millet, kral kanunu ile, ona —yani krala— bütün kendi hâkimiyet ve salâhiyetini tevdi etmiştir). Roma milletinin, *Lex de imperio* (imparatorluk kanunu) ile imparatora salâhiyetlerini tevdi eylemiş olduğunu söylemek, Roma İmparatorluk nazariyesini en kuvvetli bir şekilde teyit etmek demektir. Fakat, Roma âmme hukuku bakımından, İtalya'nın ve Roma'nın, kendilerini imparator ilân eden Alman Kıralları tarafından idare olunması keyfiyeti nasıl izah olunabilirdi? Frankonya'lı veya Swabya'lı bir imparatorun nasp ve tâyini nasıl meşru olabilirdi? İmparatorların kabul ettikleri Roma hukukunun iktisap eylemiş olduğu ehemmiyetle iftihar eden Romaniste'ler, emperyalist oldular ve Roma milletinin bir tevkiline istinat eden Alman İmparatorluğunu izah eyliyen bir nazariye tesis etmekten kaçındılar. Meseleye temas etmediler. İmparatorun sıfatlarından çok, Romalıların sıfatları üzerinde durdular. Roma milleti *potestas*'a yani zecrî ve müstebit olmıyan bir salâhiyete maliktir; bunun gibi *auctoritas*'a yani hikmet ve ilimden —zira hukuku yaratan onlardır— gelen bir otoriteye sahiptir. İmparatorluk meşruiyetini bizzat cihanşümül olmasından alır. Yalnız, hukukçu Petrus Crassus, *Defentio Henrici regis* (Kıral Henri'nin müdafaası) adlı eserinde, kanunu Roma milletinin yaptığını, fakat her husus hakkında ekseriya onu bir araya toplamanın çok güç olduğunu ve bundan dolayı bu salâhiyetin Charlemagne'a, vekâlet suretiyle, verildiğini ve bilâhare Othon'a intikal ettiğini iddia eyler. Sahte vesikalar bu tezi takviye etmektedirler. Romalılar kendi salâhiyetlerinden feragat etmişlerdir ve artık bunları istirdat edemezler. Binaenaleyh halefiyeti tanzim etmek imparatora aittir; isterse bunu irsî de yapabilir. Aynı zamanda imparatorluğun, Romalıların nazarî hakları mucibince, daima Romalılardan ıstikak ettiği gene söylenebilir (42).

(42) *Jordan: op. cit., s. 388: «Böylece bazan Romalılar tacı teklif ediyorlar, bazan da kendilerine yalvartıyor ve bu hususta şartlar koşuyorlardı. Her iki halde de imparatorluk üzerinde tasarruf etmek hakkını haiz olan şahıs-*

Fakat 1143 te, Roma'da, mahallî bir muhtariyet ruhundan mülhem olan ve Papaya karşı müteveccih bulunan bir isyan vukua geldi. Kadim Roma'da olduğu gibi, bir komün tesis etmek isteniyordu; Senatus tekrar kuruldu (43). *Arnaldo di Brescia* bu hareketin nazariyecisi oldu. Ruhban sınıfıyla mülkiyetin ve siyasi iktidarın kabili telif olmadığını iddia etti. Roma'nın idaresinde, sadece Kilisenin idaresiyle iktifa etmesi icap eden Papayı ilgilendiren hiçbir şey yoktu; Kilisenin dünyevî iktidarına karşı, bu müellif, şiddetle itiraz etmekte idi. Talebelerinden biri, *Wetzel*, Constantinus'un hibesine hücum etti. Bu vaziyet karşısında, Romalılar, mukavemet eden Papadan kendilerini kurtarması için, İmparator Conrad'a müracaat ettiler. 1145 te Conrad'a gönderilen mektuplarda, emperyalist noktai nazar tamamen kabul edilmişti, ancak istikbalde *de iure imperii* (imparatorluk hukuku) hususunda münakaşa etmek meselesi kalıyordu. İmparatorluk, hükümdarın makarrı ve payitahtı olan Roma ile beraber, Romalı olmak lâzımdı. İmparatorluğun sıklet merkezi İtalya olmalıdır; bununla beraber imparatorluk lâyük olmak iktiza eder; imparatorluğu tevcih etmek Papalık makamına değil, ancak Roma'ya aittir. Papa, imparatoru ihdas edemiyecektir; prenslerin intihabiyle kiral olan kimseyi, Senatus'un otoritesi imparator yapacaktır. Bu teşebbüsler ne Conrad nezdinde, ne de fütuhât hakkını muhafaza etmek ve mühim âmme hukuku meselelerini, Romalılara danışmaksızın, halletmek istiyen, Frederik nezdinde iyi bir netice veremedi. Buna mukabil, Frederik II Roma İmparatorluğu nazariyesine, muayyen bir ölçüde, hizmet etti. Filhakika, Almanya'da, prenslerin ve şehirlerin lehine olarak, imparatorluk otoritesini zayıflatmasına mukabil, İtalya'da yerleşti, ve diğer dünyevî kuvvetlerle mücadele ederek, mutlak bir otorite tesis etmeğe çalıştı. Roma kanununu tanıdı, fakat Roma üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunduğundan dolayı, bu şehre giremedi. Roma nazariyesi, Monfred zamanında da, tekrar muvaffakiyetsizliğe duçar oldu. İmparatorluk makamındaki fâsilai saltanat esnasında, Papalık ve taraftarları, an'anevî âmme hukukuna, Kilisenin tevcih ettiği, müddetle mukayyet, bir imtiyaz vasfını izafe etmek istediler. Innocent III imparatorluğun, Constantinus'un hibe etmesi dolayısıyla değil, bilâkis İsa'nın halefinden meşru bir şekilde iktisap etmiş olduğu bir otoriteyi, Kiliseye iade eylemesi dolayısıyla, Papaya ait olduğunu iddia

lar gibi hareket ediyorlardı; imparatorluk iktidarının müstevdası ve kaynağı oldukları fikrini takviye etmek gayesini güdüyorlardı.»

(43) *Ch. Crozat: Âmme Hukuku Dersleri*, tercüme eden Recai G. Okandan, II, Fas. 1, 1944, s. 367.

ediyordu. Böylece, Kilisenin imparatorluk üzerinde tefevvukunu ileri süren Papalık nazariyesi, diğer iki nazariyenin bakiyelerine galebe çaldı ve bunların mevkiine hemen hemen kaim oldu.

Henri VII bile, Roma'ya varıncıya kadar, bu noktai nazarı kabul etmişti. Fakat burada gayet kuvvetli müsellâh bir mukavemetle karşılaştı ve bir kardinal tarafından takdis olunmakla iktifa etmek mecburiyetinde kaldı (1312). Bilâhare, Roma İmparatorluk nazariyesi, imparatorluğa karşı gittikçe daha lâkayt davranan bir Almanya muvacehesinde, Kilise emperyalizminin vücuda getirip ilâhiyat ve hukuka istinat ettirdiği heybetli ve galip doktrine karşı koyabilecek yegâne nazariye olarak telâkki edildi. Cermen nazariyesinin nüfuz ve tesiri, Almanya'nın satvet ve şevketinden tevellüt etmekte idi; bu satvet ve şevketin ortadan kalkması üzerine, Almanlar, imparator müntehiplerinin seçmiş oldukları kimse hakkında, Papanın bir tasdik veya nasbını artık lüzumsuz addedecek bir şekilde hareket etmekle iktifa eylediler.

B. Tesir.

1) *Dante ve muasırları.* Büyük şair, kendi devrinde tesir icra etmiş olan bir siyaset nazariyecisi miydi? Dante hayatta iken, Monarchia halk tarafından pek az tanınmıştı ve ağılebi ihtimal münakaşalara sebebiyet vermemişti. Fakat ölümünden biraz sonra, 1327 ye doğru, bu eser, *Guido Vernani* tarafından, «*De reprobatione Monarchiae*» (44) adlı kitapta, şiddetle tenkid olundu; bu müellif, Dante'yi, imparatorlukla Papalığın doğrudan doğruya Allahtan istikak etmeleri keyfiyetinden, birinin diğerine tâbi olmadığı neticesini istihraç eylemiş olmasından dolayı muahaze ediyordu. *Guglielmo di Sarzana* da, Papa Jean XXII ye ithaf ettiği bir eserde, Dante'yi hodbinlikle itham eyliyordu. Papa, 1329 da, Monarchia'nın yakılmasına karar verdi.

Dante'nin muhteşem düşüncesi, devrinin ilminde ve siyaset hayatında gayet önemli bir mevki işgal etmiştir. Hukukçular, mer'î âmme hukukunun en mühim kaidelerini bulmak için, Monarchia'ya istinat ettiler. *Commentarii* ve *Dictionarium iuris* (1340) adlı eserlerinde, *Albéric de Rosciat*, Justinianus'un metinleri hakkındaki *Commentarius*'unda *Bartolus di Sassoferrato*, Dante'yi mütaaddit defalar zik-

(44) *Guido Vernani*: *De reprobatione Monarchiae*, Jarro tab'ı, Firenze, 1906. Bu eser ve müellifin diğer yazıları hakkında bak: *Grabmann*: *Studien über den Einfluss der aristotelischen Philosophie auf die mittelalterlichen Theorien über das Verhältnis von Kirche und Staat*. München 1934, s. 76-100.

rederler. Bartolus, Monarchia'nın Papa tarafından mahkûm edilmesine isyan etmiş ve imparatorluğa tâbi olmakla beraber, tam mânasiyle müstakil olan Devlet doktrinini, Dante'ye nazaran, daha büyük bir kat'iyetle incelemiştir. Dante'nin nazariyesi, *Eneas Silvius Piccolomini*'nin (1446) *Libellus de ortu et auctoritate Romani Imperii* adlı eserine varıncıya kadar, bütün siyasi yazılara doğrudan doğruya veya dolayısıyla tesir eylemiştir.

2. *Dante ve Marsilio da Padova (Marsile de Padoue)*. Marsilio da Padova, Dante'nin tesiri altında kalmış mıdır? Bu iki müellif bey-ninde derin farklar vardır. Marsilio, tam mânasiyle İbnürüştçüdür ve dinî akidelerin, site dâhilinde sulh ve huzuru temin edebilmek ve insanların hal ve vaziyetini iyileştirmek maksadiyle, filozoflar ve kanun vâzıları tarafından icat olunduklarını kabul eder (Defensor Pacis, I. 5). Halbuki, bildiğimiz gibi, Dante birtakım kayıtlarla ve gayet orijinal bir şekilde İbnürüştçüdür. Dante'ye göre Kilise İtalya'nın ve dünyanın inhitat eylemesinin yegâne âmili değildir; bilâkis Marsilio'ya nazaran, Kilise bütün fenalıkların yegâne sebebidir. Bu husus Dante'nin imparatorlukla Kilise arasında bir itilâf, bir uzlaşma temin etmeğe çalışmasına mukabil, Marsilio'nun Kiliseyi imparatorluğa tâbi kılmış ve ancak sivil idareye istinat eylemiş olmasını izah eder. Dante, İtalya'yı, imparatorluğun kıralıçesi ve bahçesi yapmak istediği halde, Marsilio'ya göre İtalya, imparatorluğa bağlı olmakla beraber, tam bir muhtariyeti haiz bulunan bir kiralık, bir topluluktur (45) ve bu gayet mühim olan bir farktır.

Hal tarzları arasındaki tehalüfe rağmen, bu iki siyasi mütefek-kir beyninde, siyasi vahdet, Devletin lüzumu (bu husustaki mehzaz-leri aynıdır: Aristoteles), hattâ devamlı bir sulhu temin etmeğe muktedir yegâne siyasi teşekkül olarak telâkki ettikleri, imparatorluk hakkında muayyen bir karabet mevcuttur. Her ikisi de buna tamamen inanmışlardı. Her ikisinde müşterek olan esaslı bir vasıf vardır: bu da İtalya'yı harabîden kurtarmak, ve bunu temin etmek için de, Romalıların şefi ve sivil iktidarın zilyedi sıfatiyle, imparatora müracaat etmek arzusu idi. Gerek Dante'ye, gerekse Marsilio'ya göre, Devletlerin yegâne gayesi insanların mesut olarak yaşamalarını temin etmekten ibarettir. Her ikisi de İtalya'nın içinde bulunduğu harabîyi ve sefaleti göz önünde bulundurdu; biri, hiç olmazsa muayyen bir müddet zarfında, bu kurtarıcıyı Henri VII nin şahsında gör-

(45) *Battaglia*: Marsilio da Padova, s. 155 ve müt.

dü. Petrarca, Cola di Rienzo'nun ve bilâhare İmparator Charles IV ün şahsında bu halâskârın tecelli edeceğine inanıyordu; Marsilio da Padova ise, Louis de Bavière'e güveniyordu. Hepsi İtalya'yı kurtarmayı ve sulh ve nizama kavuşturmayı şiddetle arzu ediyorlardı (46).

3. *Dante ve Machiavelli*. Dante'nin ve Marsilio da Padova'nın zihnini işgal eden bu endişe, yani İtalya'nın akıbetini değiştirebilmek arzusu, Machiavelli'nin eserinin de ruhunu teşkil eder. Fakat Dante ile Machiavelli'yi birleştiren nokta, sadece mukadderat tarafından gönderilecek bir dâhinin icraatı sayesinde, dünyada yakın zamanda bir inkılâp vukua geleceği hakkındaki ümittir. Diğer hususlarda bunların fikirleri arasında derin bir fark mevcuttur (47).

Machiavelli beşeriyeti değil, İtalya'yı, milleti düşünür; Dante ise bütün dünyayı nazarı itibara alır ve cihanşümülü ihata eder; mezkûr inkılâbın vasıtaları hakkında da aralarında ihtilâf vardır: şaire göre, ahlâk ve İncil'in rolleri gayet önemlidir; Machiavelli'ye göre ise mühim olan şey sadece dünyevî menfaattir. Dante bir hayalperestti, bilhassa zoraki birtakım fikirlerle milletlerin fevkinde bir teşekkül kurmuştu; Machiavelli ise hususî, millî, İtalyan olan bir Devleti iltizam eyliyen, müspet bir siyasî idi. Dante imparatorluğun sadık bir tebaasıdır ve Caesar'ın katillerini, yani Brutus ile Crassus'u mahkûm eyler. Machiavelli ise istibdadiyle tanınmış olan imparatorluktan nefret eder; nizam ve intizamı temin edememiş olan ortaçağın mukaddes imparatorluğunu hor görür. Marsilio da Padova gibi, Machiavelli

(46) *Carlo Cuccio*: L'Italianità di Marsilio, in Marsilio da Padova, Studi raccolti nel VI centenario della morte, a cura dei Prof. A. Checchini e N. Bobbio, Padova, 1942: «Per Dante, come per Marsilio, la Chiesa è causa delle tristi condizioni italiane: ma, mentre per Dante la Chiesa non è l'unico fattore della decadenza italiana, per Marsilio è la Chiesa romana la causa, la radice d'ogni male d'Italia, onde il diverso atteggiamento dei due scrittori, l'uno volto a trovare un compromesso tra Chiesa e Impero, l'altro a sottoporre nonchè la Chiesa, la fede stessa allo Stato. Differenza enorme, senza dubbio questa; come diverso da quello di Dante e quanto meno poco chiaro è l'atteggiamento di Marsilio nei confronti del posto assegnato all'Italia nell'Impero; per Dante regina, giardino dell'Impero; per Marsilio un regno, una comunità forse legata all'Impero, ma non probabilmente parte integrante, con una certa autonomia almeno sostanziale.

Infine una stessa passione ha animato Dante e Marsilio; quella di redimere l'Italia, di darvi ordine e pace. Una grande passione».

(47) *Ercole*: Dante e Machiavelli, Roma, 1922. — *Renaudet*: Machiavel, Paris, 1942. — *Francesco de Sanctis*: Storia della letteratura italiana; Nuova ed. a Cura di Benedetto Croce, 1912, cilt 2.

de Papalığa asla itimat etmez. Dante ahlâka inanır; Machiavelli ise ahlâkı mizaçlardaki enerjiyi yumuşatmasıyla itham eder.

Machiavelli'yi Dante'den ayıran en esaslı fark şudur: Dante dünyayı muayyen birtakım aklî icaplara göre tanzim etmek ister; Machiavelli ise bundan vazgeçerek dünyanın kendi dâhilinde mevcut bulunan kuvvetlerin çarpışması neticesinde, müvazenesini kendi kendine bulmasını iltizam eder.

Dante insan toplulukları arasında ihtilâfların sükûnet bulacaklarına ve yüksek bir ahenge müncer olacaklarına inanır; Machiavelli ise bu ihtilâfların bitebileceğine kani değildir. Asıl olan mücadele, rekabet, harbdır; bu mücadele içtinabı mümkün olmıyan bir hâdisedir ve buna bir çare aramak beyhudedir. Dante her şeyden önce sulhu tesis etmeyi düşünür; Machiavelli ise harbe işaret etmekten ve bunu alevlendirmekten başka bir şeyi düşünmez.

XV inci asrın sonlarında yaşayan bir Firenzeli için, Dante, başka bir çağa mensup olan bir şahıstır. Lorenzo dei Medici nesline göre, Francesco d'Assisi veya Gioacchino da Flore'nin mistisizmi ile Thomas d'Aquin'in rasyonalizmine istinat eden bir doktrinden daha tuhaf bir şey olamazdı. Keza imparatorluğun yeniden ihyasıyla Papalık makamında yapılacak bir ıslahata müstenit siyasî bir doktrinden daha garip bir şey de yoktu. XV inci asrın sonundaki Firenzeli Devlet adamları, Alman şehir ve Devletlerini bile itaat ve riayete sevk edemiyen bir imparatorluğu hor görüyorlardı. Dante'nin skolâstiği Firenze'de unutulmuştu ve böyle bir siyasî sistemi artık kimse anlıyamıyordu.

Bununla beraber, İtalyan Renaissance'ı zamanındaki, siyasî fikirlerin ilk menşelerini, Dante'de aramak icap eder. XVI ncı asır müellifleri, tenkid etmekle beraber, Dante'yi okuyorlar ve ona nüfuz ediyorlardı.

4. *Dante ve reform hareketi.* Lechler, Schirmer, Hegel gibi bazı müellifler, Dante'yi reform'un mübeşşiri olarak telâkki etmişlerdir. Bunlara göre, Dante, dünyevî iktidarı ve malik bulunduğu önemli mamelek dolayısıyla, devrinin Kilisesini şiddetle tenkid etmiştir. İlk zamanların Kilisesine rücu edilmesini talep eylemiştir. Diğer taraftan, *La Monarchia*, Kilise tarafından mahkûm edilen eserler listesine (*index*) ithal edilmiş ve XIX uncu asrın nihayetine kadar burada kal-

miş değil miydi? Bu husus mezkûr eserin katolik mezhebine mugayir olduğunu meydana koymağa kâfidir (48).

Bu noktai nazar izah ve tafsil olunmak icap eder. Dante'nin «Ebedî İncil» hakkındaki vaızlariyle, yer yüzünde bir teceddüdün vukua geleceğini tebşir eyliyen büyük mistik Gioacchino da Flore'ye gayetle yaklaştığı doğrudur; şöyle ki, her ne kadar Commedia'nın haricî şekli Thomas d'Aquin'den geliyorsa da, gizli ruhunun, yaratıcı ilhamının Gioacchino'dan geldiği söylenmiştir (49). Bu mânada, Dante, Kilisede bir yenilik yapılmasına şiddetle taraftar ve «ilk büyük protestandır» (50). Luther ile Dante arasında birçok müşterek noktalar mevcuttur, fakat «kalkınma» bakımından kendilerini ayıran birçok hususlar da vardır. Luther, Roma Kilisesine karşı, hariçten isyan eder; Dante ise bunu dâhilden yapar. Reform, Papalığın kaldırılmasını talep ediyordu. Bilâkis, Dante, kendi sahası içinde müstakil olan bir ruhanî iktidarı müdafaa eyliyordu. Luther ve Calvin'den çok Dante'ye tesir edenler Erasme ile Thomas Morus olmuştur. Papaya izafe ettiği mevki, Papalık taraftarlarının atfettiklerine nispetle, daha küçük olmakla beraber, kendine tahsis olunan saha dâhilinde, gene de mühim olarak kalmaktadır.

Rouzy'ye göre ise, Dante, Fransa'da lâyük bir iktidara taraftar olan kimseler gibi, Devletle Kilisenin ayrılmasına, otoritesiyle yardım etmek suretiyle, galikanlığa hizmet eylemiştir (51). Bu mümkün olabilir, fakat herhalde, Dante'nin istihdaf ettiği gaye bu değildir, zira, Fransa Kralının haiz bulunduğu salâhiyetleri daha fazla takviye etmeyi düşünemeyecek derecede, bu salâhiyetleri kiskanıyordu.

5. *Dante ve Devletler hukuku.* Bazı müellifler ve bu meyanda *Flori* tarafından, Dante'nin siyasî doktrinine gayet ağır bir itapta bulunulmuştur: bunlara göre Dante, Caesar zamanındaki imparatorluğu ihya etmek, komünlerin her türlü hürriyetlerini boğmak ve böylece herhangi bir muhtariyeti ortadan kaldırmak istemiştir (52). Filhakkâ murahhas ve *vicarii* (mümessilleri) vasıtasıyla idare ve nezaret

(48) *Lechler*: Der Kirchenstat und die Oposition gegen den Pöpstilscher Absolutismus, Leipzig, 1870. — *Schirmer*: Dante's Alighieri's Stellung zu Kirche und zu Staat. — *Hegel (K.)*: Dante über Staat und Kirche.

(49) *Buonaiuti*: Gioacchino da Flore, 1931.

(50) *Merejkowski (D.)*: Dante, 1940, s. 406.

(51) *Rouzy*: Dante auxiliaire du gallicanisme, in Dante: Mélanges d'interprétation et d'érudition française, s. 125, 137.

(52) *Flori*: Dell'idea imperiale di Dante, Bologna, 1921.

edeceği kiral ve şehirlere imparator ne gibi bir muhtariyet bırakacaktı? Dante, Milâno ve Spoleto'daki icraatı ve Firenze'lilere karşı savurduğu tehditleri dolayısıyla, «iyi Barbaros» un methiyesini yapmamış mıdır? Kırallıklar, cumhuriyetler ve şehirler tek hükümdar tarafından imha ve yok edilsindi: bundan daha tam bir istibdat tahayyül olunamazdı.

Dante'nin arzusu bu merkezde miydi? *Zingarelli* buna hayır diye cevap veriyor. Dante ne mutlak bir muhtariyet, ne de bu muhtariyetin keza mutlak bir surette massolunmasını istemiş değildir. Dante'ye göre hürriyet hükümdarın kanunlarına itaat ve riayet etmekten ibarettir, fakat hükümdarın teşriî faaliyetinin mesnedi sırf adalet ve «ölçülü bir hâkimiyettir». *Umana civiltà*, hukuku teşkil eden unsurlardan, yani adalet ve sevgiden tereküp eder. Dante, harabeler üzerine kurulan bir zaferi değil, fakat hukukun yüksek kıymetine müstenit aklî bir nizamı arzu etmiştir (53).

Bu hususu, İtalyan demokrasilerinin büyük tarihçisi olan, *Luchaire* gayet iyi bir surette anlamıştır: «Henri VII nin İtalya'ya indiği bir zamanda neşredilen garip risale, *La Monarchia*, Dante'den başka birçok kimselere de yeni bir devrin alâmeti olarak görünüyordu. Bu eser kısmen asırlarca eski olan nazariyelere istinat etmekle beraber, kendisine can veren ruh itibarıyla, inkılâpçı, cihanşümul bir teşekkülün projesidir. Dünyanın bir hükümdara ihtiyacı olduğunu söylediği vakit, Dante, evvelki nesillerin icraatı dolayısıyla, parçalanmış olan ve anarşi içinde yüzen dünyanın «mevcudiyet sebebini herkesin müşareketinde bulan ve maddî refaha kavuşması için —ister başka bir kudret tarafından nasp ve tâyin olunsun, isterse vatandaşların rızalarıyla herkesin fevkine yükselmiş bulunsun— mutlaka bir şefe muhtaç olan basit bir kasaba... veya bir hükûmete sahip bulunması iktiza eden bir şehir gibi» idare edilmek ihtiyacında olduğunu anlatmak istemiştir. Halbuki, bu, komünlerin girişmiş oldukları teşebbüsün bizzat tarif olunması demektir: yani tefrika ve intizamsızlık unsurlarına karşı mücadeleyi ifade eder. Yalnız bu esas bütün dünyaya tâtbik olunmak icap ediyordu. Diğer taraftan en üstün otorite kime ait olacaktı? Roma milletine, yani imparator tarafından temsil olunan İtalyan milletine. İtalyan milleti, tarih tarafından, dünyanın mukadderatına hâkim olmak, hakikî hürriyet demek olan, herkesin kabul ettiği bir hürriyeti tesis etmek vazifesiyle tavzif kılın-

(53) *Zingarelli*: op. cit.

miştir. Devletlerin taaddüdü esarete, cebir ve şiddete, sefalete sebebiyet vermiştir; tek bir kiralılık ise insana vatandaşlık haysiyet ve itibarından maada sükûnet ve refahı da iade edecektir. Böylece bu düşünce ile (İtalyan) cumhuriyetlerinin vücuda getirdikleri eser hem tamamlanıyor, hem de geride bırakılmış oluyordu. Her şehrin hududu dâhilinde cumhuriyetler, hükûmetlerin taaddüt etmesiyle mücadele etmişler ve buna muvaffak olmuşlardı, fakat şehir dâhilinde bile herkesin iradesinden iştikak eden tek hükûmeti tesis edememişlerdi. Devletler arasındaki rekabet ise istibdadın bir başka sebebini teşkil eyliyordu. Yegâne çarei hal, mevkii itibariyle, bütün partilerin ve bütün menfaatlerin fevkinde yükselen bir şahsın temsil eyliyeceği, adalet ve sulh prensibine müstenit, cihanşümül bir vahdet olacaktı. Bu ideal irtifalar bakımından cumhuriyetle kiralıyet tâbirleri birleşirler ve aynı mânayı ifade ederler; filhakika Dante bunları ayırt etmeksizin kullanır» (54).

Diğer taraftan muasır Devletler hukuku âlimleri Dante'nin hakikî fikri hakkında yanılmamışlardır. Meselâ *Lange* şöyle yazıyor: «Dante birbirinden ayrı olan Devletlerin mevcudiyet ve lüzumunu kabul eder. Dünyaya hâkim olan tek bir Devletten ziyade, başında bir kiralıyet bulunan bir dünya federasyonunu tahayyül eyler. Münferit Devletlerin kendi hususiyet ve muhtariyetlerini muhafaza ederek hükümdara sadece beynelmilel ihtilâflar hususundaki kaza salâhiyetini devrettikleri bu beşeriyet federasyonunun kurulması, şüphesiz ki siyasî tefekkürün o zamana kadar bulmuş olduğu en asîl düşünce idi. Bu bakımdan Dante muasır telâkkiye çok yaklaşır» (55).

La Monarchia'yı uzun bir müddet tetkik ve yazıldığı devirde işgal eylediği mevkii tespit ettikten sonra, *Van Kan* da aynı neticeye varmıştır: «Dante'ye nazaran Devletlerin müşareketinden tevellüt eden teşekkül tamamıyla ön plândadır; beşeriyeti birleştiren bu teşekkül memleket ve milletlerin, birbirini takip eden çağların fevkinde yükseliyor, ve cihan kiralıyetinde mümessilini ve kendisini teşahhus ettiren müesseseyi buluyordu. Dünyayı birleştiren bu bina o kadar geniştir ki, ilk bakışta bir cihanşümüllük doktrinine benzetilebilir. Fakat mevzuubahsolan bu değildir, zira memleket ve milletler, birleşmeksizin ve kaynaşmaksızın, tek ve yüksek hükümdar olan im-

(54) *Luchaire*: Les démocraties italiennes, s. 206.

(55) *Lange*: Histoire de la doctrine pacifique et de son influence sur le droit international. Cours de l'Académie de droit international, 1936, III, cilt 13, s. 203.

paratorun hâkimiyeti altında, kiralıklar ve prenslikler sıfatıyla, mevcut olmakta devam etmektedirler. Bu teşekkülün bizzarure bir sulh teşekkülü olmak icap ettiği de, Convivio ve Monarchia'dan anlaşıl-maktadır. Kapalı ve mükemmel bir vahdet dâhilinde harbin tasav-vur olunması bile imkânsızdır. Bütün bunlara Divina Commedia'daki ahlâkî görüş de ilâve olunmalıdır. Herhangi bir harb, gurur tarafın-dan beslenip, diğer insanlar üzerinde bir hâkimiyet tesis etmek isti-yen, kötü ferdiyetçiliğin bir ifadesidir. Sadece iltizam olunmak iktiza eden sevgi dairesindedir ki hukuk ve sulhun tahayyülü mümkün ola-bilir. En büyük iyilik, sulhun temin edeceği saadettir. Muasır ve müs-takbel nesiller tarafından, imkân dâhilinde telâkki edilerek, ka-bul olunmuş olsaydı, Dante'nin fikri, şüphesiz iki cihan sulhu-nu temin etmiş olurdu. Dante, dünyanın kuruluşunu ve beşe-riyetin bünyesini milletler beyninde harbi önlemeğe matuf olan bir zaviyeden tetkik eylemiştir. Aynı zamanda sulhun da vâızı olmuş-tur. Güzel hayalinin tahakkuk edebileceğine inanmıştır. Sistem mu-vaffak olamadı. Fakat bu ademi muvaffakiyet bile düşünülmeğe de-ğer» (56). İlâve olarak *Van Kan* der ki, eğer Dante'nin telâkkisi mu-vaffak olmuş olsaydı, bugün münferit Devletler için kendi milliyet-leri ve Birleşik Devletler için de Amerikan tesanüdü ne gibi bir mâ-nayı haizse, Avrupa için de Avrupa vahdeti aynı mânayı ifade ede-cekti. Bugün kıymetli bir varlık sayılan şey, yani hâkim Devletler yerine, başka bir varlık kaim olacaktı: Avrupa vahdeti (57).

Hükûmetlerin icraatını idare ve kontrol eden ve dâhilî salâhiyet-leri teminat altına almağa muktedir olan üstün bir kudret fikri, Dev-letler hukukuna geniş ölçüde yardım etmiştir. Hatalara mâni ola-bilmek, menfaatleri tevazün ettirebilmek ve kavgacıları tecziye ede-bilmek için, Devletler, mâfevk ve Devletlerarası bir teşekküle vücut vermelidirler. Bu, Milletler Cemiyetinin istinat ettiği fikirdir (58). Bu-gün de bu teşebbüs muvaffakiyetsizliğe duçar olmuştur. Fakat yük-sek bir nâzım kudrete, cihanşümül olmasa bile, hiç değilse Avrupalı

(56) *Van Kan*: Règles générales du droit de la paix. L'idée de l'orga-nisation internationale dans ses grandes phases. Cours de l'Académie de droit international, 1938, IV, cilt 66, s. 549 ve müt.

(57) Op. cit., s. 556.

(58) *Solmi*: op. cit., s. 60: «Il nuovo diritto internazionale lo costruirà faticosamente (e il lavoro è appena iniziato), con un procedimento d'autoli-mitazione dei diritti della sovranità assoluta degli Stati, per cui questi danno vita ad un ente superiore, ma interstatale, che impedisca i trascorsi, freni gli arbitri, equilibri gli interessi e punisca i riottosi. È l'idea della Società delle Nazioni.»

olan bir teşekküle karşı duyulan iştihak insanların ruhunda kuvvetle kökleşmiştir ve harbin nihayetinde bu son sulh müessesesinin ıslah olunması hususunda şimdiden projeler yapılmaktadır (59).

6. *Dante ve Almanya*. Alman müellifleri Dante'yi İtalya ile Almanya arasında fikrî bir birleşmeyi iltizam eyliyen bir nazariyeci olarak telâkki ederler. Dante Alman İmparatorunu ve bilhassa «iyi Barbaros» u methüsenâ eylemiş değil midir? Avrupa'ya sulhu getirmek bakımından bütün ümidini Henri VII nin şahsında toplamamış mıdır? Almanya ile İtalya arasında fikrî bir yaklaşmanın en belîğ havarîlerinden biri olmamış mıdır? Avrupa'nın mukadderatına hâkim olmak bakımından şairin emelini tahakkuk ettirmek bu iki millete müştereken tamlı olunan bir vazife ve Dante bu vazifenin bir mübeşşiri değil midir? Halen cereyan etmekte olan hâdiselerden mülhem bulunan en yeni tefsir tarzlarından biri de budur (60).

Bununla beraber Dante bu kadar kat'î bir şekilde izah ve tefsir olunamaz. Biliyoruz ki Dante, Alman İmparatorluk nazariyesini kabul etmemiştir ve tasavvur ettiği imparator, her şeyden önce, Romalı ve binaenaleyh İtalyandır. Bu fikir başka bir milletin Avrupa işlerinin idaresi hususunda tefevvuk etmesi keyfiyetini bertaraf eyliyordu. Fakat Dante'nin telâkkisi esas itibariyle cihanşümülü ihata eder: o bir dünya nizamı kurmak istemiştir.

V. BIBLİYOGRAFYA:

A. Dante'nin eserlerinin muhtelif tabırları:

Le opera di Dante: Testo critico della Società dantesca italiana, Firenze, 1921.

Michele Barbi ve Società italiana di Studi Danteschi'nin nezareti altında neşredilen VI nci yüzyıl tab'ı.

La Monarchia, ed. par E. Rostagno.

L. *Espinasse-Mongenot'nin âlimane ve dikkate şayan Fransızca tercümesine bakınız*; L'Enfer, 3e ed. 1921, Le Purgatoire, 1932.

(59) *Sir John Fisher Williams*: La refonte de la S.D.N., in l'Avenir. Revue pour l'étude des problèmes politiques, économiques et sociaux d'après guerre. No. 3, Stockholm, birincikânun 1943, s. 17 ve müt. — *Delattre (Ed.)*: La paix de la raison pure, Stockholm, 1944.

(60) *Wiernszowski (H.)*: Die Reichsgedanke bei Dante. Deutsches Dante Jahrbuch, cilt 14, 1932. — *Falkenhauser (von)*: Dantes Staatsidee, in Deutsches Dante Jahrbuch, cilt 19, Weimar, 1937: «Wir Deutschen... dürfen und wollen es Dante nicht vergessen, dass er als der begeistert und wertgewaltigste Vorkämpfer allen Zeiten für das römische Kaisertum deutscher Nation eingetreten ist. Sicher nicht, weil es deutsche Nation var...». — *Brandi (Karl)*: Dante und Europa, Europäische Revue, haziran 1942.

- Le opere di Dante Alighieri* a cura del Dr. E. Moore, rivedute nel testo dal Dr. P. Toynbee, 4e ed. Oxford University, 1924.
- De la Monarchie*: trad. française par Landry, avec une Introduction, Paris, 1933.
- La Monarchia*: ed. italiana par Cianello, Genova, 1921.
- La Monarchia*: ed. italiana par Siracuza, avec Introduction de Ercole, Palermo, 1923.
- La Monarchia*: ed. italiana par R. Alluli, Milâno, 1926.
- La Monarchia*: ed. anglaise with an Introduction on the political theories of Dante by Read, Oxford University Press, 1916.

B. *Dante'ye mütedair etütler hakkındaki mecmualar.*

- Giornale dantesco diretto da Luigi Pietrobono, Firenze, 1889 dan beri.
- Scritti danteschi diretti da Michele Barbi, Firenze, 1920 den beri.
- Etudes italiennes, Paris, 1919-1939.
- Revue des Etudes italiennes, Paris, 1929 dan beri.
- Numero spécial de la nouvelle revue d'Italie, publié à l'occasion du VI centenaire de la mort du poète, Rome, 1921.
- Annual report of the Dante Society, Harvard University, 1893 ten beri.
- Deutsches Dante Jahrbuch, Weimar.

C. *Dante'nin siyasi telâkkisi hakkındaki etütler.*

- ARCARI. Il pensiero politico di Dante fra S. Tommaso e Machiavelli, Milano, 1929.
- AUERBACH. Dante als Dichter der irdischen Welt, Berlin-Leipzig, 1929.
- BARBADORO. Arrigo VII nella storia d'Italia e nel pensiero politico di Dante, Firenze, 1922.
- BARBI. Dante: Vita, Opere e Fortuna, Firenze, 1933.
- BARILLI. L'idea romana nel secondo libro della Monarchia di Dante Alighieri, Mantova, 1921.
- CAPPA. La politica di Dante e di Marsilio da Padova, Torino, 1906.
- CARISTA. Il pensiero politico di Dante, Catania, 1930.
- CERRO. La vita di Dante Alighieri, 1921.
- CHIAPPELLI. Sull'età del «De Monarchia», (Archivio storico italiano, vol. 43, p. 337 sv.).
- —. Dante in rapporto alle fonti del diritto, (Arch. stor. ital., 1918).
- CIPOLLA (Carlo). Il trattato «De Monarchia» di Dante Alighieri e l'opuscolo «De potestate regia et papali» di Giovanni de Parigi, (Acad. Sc. di Torino, 1892).
- CIPOLLA (Constantino). L'Impero nella Monarchia di Dante Alighieri, Montecassino, 1900.
- DALLARI. La fede imperiale romana di Dante nel Convivio, Milano, 1930.
- —. Il concetto dantesco della civile libertà, Pavia, 1931.
- DAVIDSON. Firenze ai tempi di Dante, 1929.
- ERCOLE. Il pensiero politico di Dante, 2 vol. Milano, 1927-1928.
- FLORI. Dell'idea imperiale di Dante, Bologna, 1921.

- FOLCHIERI. Unità e autonomia del principio civile nel «De Monarchia» (Studi filosofico-giuridici dedicati a G. del Vecchio nel XXV anniversario del suo insegnamento, vol. I, pp. 230-251), Modena, 1931.
- FOURNIER. Le »De Monarchia» de Dante et l'opinion française, (Bulletin de Jubilé, p. 147-175).
- GAUTHIER. Dante, 1923.
- GILLET. Dante, Paris, 1941.
- GILSON. La philosophie de Dante, Paris, 1939.
- HAUVETTE. Dante, 20 ed., Paris, 1912.
- —. L'Empire et la Papauté dans l'oeuvre de Dante, (Journal des Savants, 1931).
- JORDAN. Dante et la théorie romaine de l'Empire, (Revue historique du Droit français et étranger, 1921 et 1922, Paris).
- KELSEN. Die Staatslehre des Dante Alighieri, Wien, 1905.
- KRAUSS. Dante, Seine Leben und seine Werke, 1897.
- LANDRY. Introduction à son ed. en français de La Monarchia, Paris, 1933.
- —. Dante in L'idée de chrétienté chez les Scolastiques du XIIIe. siècle, Paris, 1929.
- LANDOGNA. Imperium e Regnum Italicum nel pensiero di Dante, (Giornale dantesco, 1926).
- MANDONNET. Dante le théologien, Paris, 1933.
- MARIANI. Scrittori politici medioevali: Egidio Romano, Dante, Augustino Trionfo, Firenze, 1926.
- —. La posizione di Dante fra i teorici dell'imperialismo, (Giornale Dantesco, 1927).
- MASSERON. Pour comprendre la Divine Comédie, Paris, 1939.
- MEOZZI. L'utopia politica di Dante, Milano, 1929.
- MEREJKOWSKI. Dante, Paris, 1940.
- NARDI. Saggi di filosofia dantesca, (Il concetto dell'Impero nello svolgimento del pensiero dantesco -Tre pretese fasi del pensiero politico di Dante, p. 239-305, 309-345), Milano, 1930.
- PALEOLOGUE. Dante, 1909, Paris.
- PAPINI. Dante vivo, 1933, trad. franç.: Dante vivant, Paris, 1934.
- PARODI. L'ideale politico di Dante e l'Italia, 1921.
- —. La Monarchia, Milano, 1921.
- PASSERINI. La vita di Dante, 1921.
- PERRENS. Histoire de Florence, 3 vol. Paris, 1877.
- PERTICONE. La filosofia dello Stato nei tempi e nella mente di Dante Alighieri, Roma, 1921, (in La Sintesi).
- PICECE. La filosofia politica di Dante nel «De Monarchia», Melfi, 1921.
- PIETROBONO. La Croce e l'Aquila e il loro significato nella Divina Commedia, Firenze, 1927.
- PRIEUR. Dante et l'ordre social, Le droit public dans la Divine Comédie, Paris, 1923.
- READE. The political Theory of Dante Alighieri, Oxford, 1916.
- ROBBIUKI. The political Philosophy of Dante Alighieri, Washington, 1921.
- RUGGERO. Concetto politico di Dante Alighieri, Pesaro, 1865.

- SCANDURA. Il «De Monarchia» di Dante Alighieri e i suoi tempi, Arcireale, 1921.
- SCAPINI. Il sistema religioso-politico di Dante nella Divina Commedia, Firenze, 1926.
- SCHNEIDER. Die Entstehungszeit der Monarchie Dantes, Leipzig, 1922.
- SOLARI. Il pensiero politico di Dante, (Rivista storica italiana, 1923, p. 373-455).
- —. La Monarchia di Dante, (Nuova Antologia, Roma, 1935).
- SOLMI. Il pensiero politico di Dante, Firenze, 1922.
- STEINER. Per la data di composizione del «De Monarchia», Novara, 1902.
- TOYNBEE. Dante Alighieri, His life and works, London, 4e ed. 1910.
- VALLI. Il segreto della Croce e dell'Aquila nella Divina Commedia, Bologna, 1932.
- VENTO. La filosofia politica di Dante nel «De Monarchia», Torino, 1921.
- —. Dante e il diritto pubblico italiano, Palermo, 1924.
- VIDARI. Il pensiero politico di Dante, Nuova rivista storica, p. 413-430, 1921.
- VIANELLO. Il trattato della Monarchia di Dante Alighieri, Genova, 1921.
- —. Per l'esegesi della Monarchia, Firenze, 1924.
- VILLARI. Il «De Monarchia» di Dante Alighieri, (La nuova Antologia, Roma, 1911).
- VISCARDI. Il Catone dantesco e l'idea imperiale della Commedia, Firenze, 1925.
- VOSSLER. Die Göttliche Komädie, Heidelberg, 1907-1910.
- ZINGARELLI. La vita, i tempi e le opere di Dante, Roma, 1931.

Çeviren:

Sahir Erman